

**ВОЕННА АКАДЕМИЯ „Г. С. РАКОВСКИ“
ФАКУЛТЕТ „НАЦИОНАЛНА СИГУРНОСТ И ОТБРАНА“
КАТЕДРА „ПСИХОЛОГИЯ И ЛИДЕРСТВО“**

ЖУЛИЕТА СТЕФАНОВА ТАНЕВА

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПОДХОД ЗА ПРЕВЕНЦИЯ
НА РИСКОВОТО ПОВЕДЕНИЕ
ВЪВ ВОЕННОВЪЗДУШНИТЕ СИЛИ**

ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

**ЗА ПРИДОБИВАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА СТЕПЕН
„ДОКТОР“**

**В ОБЛАСТ НА ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ
3. СОЦИАЛНИ, СТОПАНСКИ И ПРАВНИ НАУКИ,
ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ 3.2. ПСИХОЛОГИЯ,
ДОКТОРСКА ПРОГРАМА „ВОЕННА ПСИХОЛОГИЯ“**

**НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: ДОЦЕНТ Д-Р РУМЯНА ИЛИЕВА
КАРЕВА**

**София
2023**

Съдържание

Съдържание	2
Резюме	4
Въведение	7
Първа глава. Психология на рисковото поведение	13
1.1. Рисково поведение и свързани конструкти	13
1.1.1. Същност на рисковото поведение.....	13
1.1.2. Търсене на усещания	17
1.1.3. Импулсивност	20
1.1.4. Алекситимия	25
1.1.5. Резилентност	29
1.2. Видове рисково поведение	31
1.2.1. Употреба на наркотици	32
1.2.2. Злоупотреба с алкохол	35
1.2.3. Рисково сексуално поведение	37
1.2.4. Безразсъдно поведение.....	38
1.2.5. Залагане (хазартно поведение)	41
1.2.6. Импулсивно хранене	43
1.2.7. Агресивно поведение	46
1.2.8. Самонараняване	55
1.2.9. Нарушаване на закона	59
1.3. Структурен подход към личността за изучаване на рисковото поведение	60
1.3.1. Петфакторен модел на личността (Голямата петорка)	60
1.3.2. Сравнителни изследвания с Голямата петорка	66
1.4. Превенция на рисковото поведение във Военновъздушните сили	69
Втора глава. Дизайн на емпирично изследване на рисковото поведение във ВВС.....	73
2.1. Обект, предмет, цел и задачи на изследването.....	73
2.2. Работни хипотези на изследването	74
2.2.1. Хипотези за корелационни зависимости между изследваните променливи.....	74
2.2.2. Хипотези за зависимост на променливите от изследваните социодемографски фактори	76
2.2.3. Хипотези за наличие на медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност между търсенето на усещания и формите на рисково, импулсивно и саморазрушително поведение	77
2.3. Дизайн на изследването	78
2.4. Методика на изследването	80
2.4.1. Психологически методи.....	80
2.4.2. Статистически методи.....	83
2.5. Процедура на изследването.....	84
2.6. Подготовка на методите за изследване	84
2.6.1. Адаптиране на Въпросник за Голямата петорка (BFI) на български език	84

2.6.2. Адаптиране на Въпросник за рисково, импулсивно и саморазрушително поведение (RISQ) на български език.....	95
Трета глава. Резултати от емпирично изследване на рисковото поведение във ВВС.....	101
3.1. Описание на извадката.....	101
3.2. Описателна статистика на скалите	102
3.3. Надеждност на измерването.....	104
3.4. Проверка на хипотезите за корелационни зависимости.....	104
3.5. Проверка на хипотезите за зависимост на променливите от изследваните социодемографски фактори.....	111
3.6. Проверка на хипотези, свързани с ординални променливи.....	118
3.7. Проверка на хипотезите за установяване на медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност между търсенето на усещания и формите на рисково, импулсивно и саморазрушително поведение чрез регресионен анализ.....	123
3.8. Заключение по хипотезите от проведения анализ	128
3.8.1. Заключение за хипотезите за корелационни зависимости между изследваните променливи.....	128
3.8.2. Заключение по хипотезите за зависимост на променливите от изследваните социодемографски фактори	131
3.8.3. Заключение по хипотезите за наличие на медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност между търсенето на усещания и формите на рисково, импулсивно и саморазрушително поведение.....	132
3.9. Профили на личности според склонността към рисково поведение във ВВС	134
3.9.1. Профил 1 – съчетание от високи стойности по функционална импулсивност и търсене на усещания	134
3.9.2. Профил 2 – съчетание от високи стойности по дисфункционална импулсивност и търсене на усещания	135
3.9.3. Профил 3 – съчетание от резилентност, екстраверсия, съвестност, сговорчивост, отвореност за опит и емоционална стабилност	136
Обсъждане	138
Заключение	140
Основни резултати на дисертационния труд	142
Декларация за оригиналност.....	144
Публикации по темата на дисертационния труд	145
Източници	146
Нормативни документи	159
Приложения	160

Резюме

Дисертационният труд на тема „Психологически подход за превенция на рисковото поведение във Военновъздушните сили“ се състои от въведение, три глави, обсъждане, заключение, основни резултати и списък с публикациите по темата, списък на източници и нормативни документи и приложение.

Във въведението се разглежда актуалността на проблема за рисковото поведение във Военновъздушните сили (ВВС) и необходимостта от превантивни мерки, от които психологическият подход е неразделна част. Представени са обективни фактори на рисковото поведение, свързани с изпълнението на основните функции и мисии, изпълнявани от ВВС във високорискова среда. Акцентът в дисертационния труд е върху субективните фактори на рисковото поведение, които са предмет на психологическото осигуряване във формированията. Формулирана е докторантска теза, представени са обект, предмет, цел и задачи, приложение в практиката, обхват и ограничения на дисертационния труд. Темата е отнесена към цели за способности на НАТО.

Първа глава „Психология на рисковото поведение“ съдържа теоретичен обзор по изследвания проблем: психологически теории и разбирания за риска, рисковото поведение и свързани конструкти, видовете рисково импулсивно и саморазрушително поведение, описано е съдържанието на превантивната работа във ВВС.

Втора глава „Дизайн на емпирично изследване на рисковото поведение във ВВС“ представя обект, предмет, цел, организационни и изследователски задачи на изследването. Работните хипотези на изследването са обобщени в три групи: хипотези за корелационни зависимости, хипотези за зависимост на променливите от изследваните

социодемографски характеристики и хипотези за медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност между търсенето на усещания и рисковото, импулсивно и саморазрушително поведение. Представен е дизайн на изследването, методика (психологически и статистически методи), процедура на изследването. Описана е процедурата за адаптиране на методите за изследване *Въпросник за Голямата петорка* – BFI (John, Donahue & Kentle, 1991) и *Въпросник за рисково, импулсивно и саморазрушително поведение* – RISQ (Sadeh & Baskin-Sommers, 2017).

Трета Глава „Резултати от изследване на рисковото поведение във BBC“ съдържа описание на извадката от 259 лица, описателна честотна статистика на скалите, резултати от проверките за надеждност на измерването и резултати от проверките на хипотезите. Описани са заключенията по хипотезите. Съставени са личностни профили според склонността към рисково поведение. Предложени са мерки за превантивна психологическа работа.

Обсъждането актуализира основни получени резултати и изследователски проблеми. В заключението се извежда акцент върху потребността от психологическа превантивна работа по проблемите на рисковото поведение. Предложени са три групи основни резултати на дисертационния труд.

Списъкът с източници съдържа публикации на български и английски език. В отделен списък са приложени нормативни документи, свързани с психологическото осигуряване на формиранията.

В приложение е оформена батерията с психологически инструменти, които са включени в емпиричното изследване.

Основните резултати от проведеното емпирично изследване на рисковото поведение доказват наличието на асоциации между видовете рисково, импулсивно и саморазрушително поведение. Установени са взаимовръзки на дисфункционалната импулсивност и търсенето на

усещания с рисковото поведение. Установена е медиация на дисфункционалната импулсивност между търсенето на усещания и свързано с наркотици поведение, хазартно поведение и злоупотреба с алкохол. Изведени са два профила на личности според склонността към рисковото поведение, които се основават на високи стойности за търсене на усещания в съчетание с функционална импулсивност и на високи стойности за търсене на усещания в съчетание с дисфункционална импулсивност. Изведен е личностен профил, при който не е изявена склонност към рисковото поведение. Отчетени са спецификите на работа в системата на Военновъздушните сили и са предложени мерки за превантивна психологическа работа на индивидуално, групово и организационно ниво.

Въведение

Превенцията на рисковото поведение на военнослужещите и цивилните служители от Министерството на отбраната, структурите на пряко подчинение на министъра на отбраната и Българската армия е неразделен елемент от психологическото осигуряване. Това се дължи на обективни и субективни фактори, свързани с рисковото поведение и поставянето пред заплахата на физическото и психологическото благополучие на личностите, екипите и формированията.

Между обективните фактори могат да бъдат посочени работата с техника и машини, боравенето с оръжие, необходимостта подготовката за водене на бойни действия да се извършва в условия, максимално близки до бойните. Работата с техниката, машините и оръжията в голяма част от случаите сама по себе си е рисков фактор, който се усложнява допълнително от състоянието им, поради изтичащите ресурси и затрудненията от липсата на подходящи резервни части за поддръжката им – системен проблем за Българската армия и в частност за ВВС през последните десетилетия. Това въвлича всички заети с осигуряване на изправността им в ограничения и в поемането на различни по тежест рискове при изпълнението на работните задачи, от които следва поемането на рискове и от хората на „върха на острието“ – пилоти, щурмани, бордни инженери, ръководители на полети и инструктори от състава на ВВС.

ВВС изпълняват функции и мисии, които са високорискови и са неизменна част от трудовото ежедневие. Те са популяризирани чрез институционалната интернет страница¹. Функциите на ВВС са *съдържащи, отбранителни, поддържане на мира, хуманитарни и спасителни, интеграционни и социални*. Това съчетание изисква от ВВС поддържане на боен потенциал и бойна готовност, адекватни на

¹ https://af.armf.bg/bg/?page_id=433.

рисковете и заплахите от военен характер, участие в разрешаването на кризи, в операции по поддържане на мира, предотвратяване или прекратяване на военни конфликти, участие в разрешаване на кризи от невоенен характер и оказване помощ на населението, сътрудничество и участие в многонационални учения и програми за оперативна съвместимост, участие в защита на населението, националната инфраструктура при природни бедствия, промишлени аварии и в решаването на стопански, научни и изследователски задачи.

Главната мисия на ВВС е да гарантират въздушния суверенитет и сигурността на страната и съвместно с останалите видове въоръжени сили да защитават териториалната ѝ цялост. Тази мисия ВВС осъществяват в системата за колективна сигурност и отбрана, като изграждат способности за изпълнение на задачите на въоръжените сили по мисиите *отбрана, подкрепа на международния мир и сигурност, принос към националната сигурност в мирно време*.

Дейностите, свързани с изпълняването на тези мисии, са високорискови и изискват от екипажите и осигуряващите ги наземни екипи професионална посветеност и постоянна готовност за действие във враждебните за човека условия на въздушната среда.

В изпълнението на различни по мащаби и обхват учения и тренировки се подлагат на проверка също и уменията на личния състав на българските ВВС, които се съпоставят с подготовката и начина на действие на представителите на ВВС на държавите от НАТО, с които си партнират. Обективни фактори са също така летателната и инженерно-техническата подготовка, спазването на ритмичност на летенето при съобразяване с човешките циркадни ритми. Отходът на подготвени авиационни инженери, техници и пилоти е друг фактор, допринасящ за работното натоварване и поставящ пред риск оставащите на служба техни колеги.

Между субективните фактори на рисковото поведение могат да бъдат посочени предимно тези, свързани с избор на неподходящи стратегии за редуциране на напрежението и работния стрес (тютюнопушене, употреба на алкохол, различни стимулиращи нервната система вещества като кофеин, енергийни напитки, неправилно хранене).

В отделна група субективни фактори би следвало да бъдат включени различни дейности, които имат отношение както към собствената безопасност, като рисково шофиране, рискови спортове, пристрастяване към рискови дейности, небезопасен секс, така и към безопасното професионално функциониране, като въздушно хулиганство, премълчаване или прикриване на фактори, свързани с безопасността на полетите.

Крайните форми на рисково поведение могат да стигнат до крайни действия, като самонараняване и самоубийство.

Всички предпоставки изискват предприемането на активни системни превантивни мерки. Значима част от тези мерки са в полето на психологията и дейността на психолозите в системата на BBC, една от задачите на които е адекватно на актуалното състояние психологическо осигуряване по проблемите на рисковото поведение.

На тази основа е формулирана следната **докторантска теза:**
Прилагането на психологически подход за превенция на рисковото поведение чрез разработването на дисертационен труд предполага извършване на теоретичен обзор на рисковото поведение и свързани конструкти, изграждане на изследователски дизайн, разработване на инструментариум, провеждане на изследвания, анализ и интерпретация на получените резултати. Основен практикоприложен резултат от извършената работа по дисертационния труд се предполага да бъдат профилите на личности според склонността към рисково поведение, които са необходими за идентифициране на

проблема и предприемане на адекватни превантивни мерки на организационно, групово и индивидуално ниво.

Обект на изследването са военнослужещи от формированията на ВВС и цивилни лица;

Предмет на изследването е рисковото поведение в неговите разнообразни прояви;

Целта на изследването е да се съставят профили на личности според склонността към рисково поведение и на тази основа да се предложат превантивни мерки.

Задачи:

1. Да се формулира теоретична рамка – първа глава;
2. Да се разработи дизайн на емпирично изследване – втора глава;
3. Да се организира и проведе емпирично изследване – втора глава;
4. Да се обработят, анализират и интерпретират резултатите от емпиричното изследване – трета глава;
5. Да се състави профил на личност със склонност към рисково поведение за превантивна работа във формированията – трета глава.
6. На основата на изведения профил да се предложат мерки за превенция на рисковото поведение – трета глава.

Приложение в практиката: Разработеният инструментариум за изследване на рисково поведение, резултатите от емпиричното психологическо изследване и съставените профили на личности според склонността към рисково поведение в дисертационния труд биха могли да намерят приложение в работата по превенция на рисковото поведение във въоръжените сили, част от които са Военновъздушните сили.

Обхват и ограничения на дисертационния труд

Изследването на рисковото поведение на военнослужещите и цивилните лица се осъществява във ВВС по предварително изготвен

план, общият период на изследването на военнослужещи и цивилни лица е 2020 – 2021 година, който включва пандемията от COVID-19 и съпътстващите я превантивни мерки. Изследваните военнослужещи участват в изследването присъствено, докато изследваните цивилни лица в наложените ограничения участват в изследването неприсъствено, като попълват батерията онлайн или изпращат отговорите на тестовете по електронна поща. Една група лица с изяви на рисково, импулсивно и саморазрушително поведение (употреба на наркотици, злоупотреба с алкохол и опити за самоубийство) са изследвани в клинични условия.

Всички резултати се обработват и интерпретират като анонимни, независимо от формата на участие.

Изследваните лица са военнослужещи (войници, сержанти и офицери) от всички родове войски в състава на ВВС, както и цивилни лица, отзовали се на доброволен принцип.

Изследването включва само психологическите аспекти на рисковото поведение, като по подразбиране при необходимост се използва позоваването на други не по-малко важни аспекти (медицински, организационни и др.), които остават извън обхвата на емпиричното изследване.

Извън обхвата на изследването остава също така семейната среда на изследваните лица – преди всичко интерес би представлявала средата, в която са формирани поведенчески модели в детството и юношеството – родители, значими възрастни и връстници.

Теориите за риска в други науки, икономическите и правните аспекти на проблемите на риска също са извън обхвата на дисертационния труд.

Темата за превенцията на рисковото поведение се отнася към Програма за развитие на отбранителните способности на Въоръжените сили на Република България 2020 – параграф 8 (Хората в отбраната), и към следните цели за способности (ЦС-2017) на НАТО за Република

България: A15-01, A31-01, свързана с F31-13 и A52-01, отнасящи се към подготовката на летателен и технически състав от Военновъздушните сили, изпълняващи задачи по командване и управление, въздушно наблюдение, транспорт, търсене и спасяване.

Първа глава. Психология на рисковото поведение

1.1. Рисково поведение и свързани конструкции

1.1.1. Същност на рисковото поведение

От критично значение за оцеляването и безопасността на индивида е неговото когнитивно умение да възприема и оценява рисковете, пред които е изправен.

Пол Словик отчита, че анализите на риска обикновено моделират въздействията на събития по отношение на преките вреди за жертвите – смъртни случаи, наранявания и щети. Но въздействията на едно злополучно събитие понякога се простират далеч отвъд преките вредни последици и могат да включват непреки последици, които значително надхвърлят преките. По този начин едно подобно събитие може да се разглежда като камък, пуснат в езеро. Вълните се разпространяват навън, като обхващат първо пряко засегнатите, след това в разпространението си засягат и много други, които имат странично или косвено отношение към събитието. (Slovic, 2000)

Според Словик понятието за риск е необходимо на хората, за да им помогне да разберат и да се справят с опасността и несигурността в живота. Не съществува *реален риск* или *обективен риск*. Дори вероятностната оценка на даден експерт за наличието на риск се основава на теоретични модели, чиято структура е субективна и хипотетична, а интерпретацията на данните зависи от (неговата) субективна преценка. Затова Словик приема, че въпреки че рискът може да бъде изучаван и измерван с методите на различни науки, рисковото поведение има фундаментално субективна природа и се корени в личността (Slovic, 2000).

В психологичната литература според Глендън и Кларк се използват две понятия, свързани с оценката на възможните щети за индивида: *възприятие за риск* и *оценка на заплахата*.

Понятието *оценка на заплахата* се използва в случаите, когато организъмът възприема стимул от средата, който съдържа потенциал за вреда и най-добрият възможен изход от въздействието на стимула е неутрален. *Възприятието за риск* е също когнитивен феномен, който включва оценка на стимула, съдържаща потенциални отрицателни или неутрални последиствия, но към тях се добавят и потенциални положителни последиствия. Следователно оценката на заплахата може да се разглежда като елемент на възприятието за риск, което е по-общо понятие и включва в себе си различни видове оценки. (Glendon & Clarke, 2017)

Йейтс и Стоун посочват три характеристики на рисковете във всяка дейност: потенциал на загубите, значимост на загубите и неочакваност на загубите (Yates & Stone, 1992).

Те дефинират шест типа загуби: финансова (например пари), работна (например продукт), физическа (от дискомфорт до смърт), психологическа (например самоуважение), социална (например престиж) и загуба на време.

Потенциалът на загубите зависи от тяхната вероятност, често оценявана субективно. Например пушачът може да знае каква е статистическата вероятност да се разболеете смъртоносно вследствие от пушенето, но да не свързва тази вероятност със себе си.

Значимостта на загубите също получава субективна оценка, доколкото дори една и съща загуба за различните хора има различна стойност, а понякога различни оценки получава една и съща загуба, оценявана от един и същ субект.

Неочакваността на загубата е третата характеристика, която според Йейтс и Стоун също има субективна страна, доколкото човек оценява

различно резултата от загубата, въпреки наличието на общи предпоставки в някои случаи.

Глендън и Кларк се позовават на резултатите от изследване, проведено от израелски изследователски екип след трагедията, причинена от горски пожар в Кармел (Израел) през 2010 година, в който загиват 44 души, се установява, че изследваните лица със силно изявиени страх и гняв дават значително по-песимистични оценки на възприетия риск от останалите изследвани. Лицата, намиращи се по-близо до пожара, изпитват по-силен страх от лицата, отдалечени от пожара, но равнищата на гняв не се различават значимо, независимо от мястото. Жените изпитват по-силен страх и декларират по-висока оценка на заплахата от мъжете. Тези и други резултати от изследвания са основания за убеждението на авторите, че както възприятието за риск, така и оценката на заплахата се оценяват субективно, като основа на оценките са индивидуалните различия (По: Glendon & Clarke, 2017: 100).

Като психологически феномен рискът може да бъде представен от структурна гледна точка и в този смисъл той включва рисковата ситуация, оценката на риска, степента на осъзнатост на оценката, рисковите фактори, ситуацията на избор, границите и зоната на риска. От функционална гледна точка рискът изпълнява няколко основни функции: защитна (субектът възприема риска като нормално състояние и използва рационализации или други защитни механизми в случаите на неуспех), аналитична (субектът избира един от няколко възможни варианта на решение), иновативна (субектът е стимулиран да търси нетрадиционно решение), регулативна (конструктивните и деструктивните страни на риска се свързват с регулирането на поведението). (Yates & Stone, 1992).

Сюзан Мур и Елеонора Гълън дефинират рисковото поведение като *поведение, което включва потенциални негативни последствия (загуба),*

но е балансирано чрез възприемането на позитивни последствия (печалба). (Moore & Gullone, 1996: 347).

Когато позитивните последствия са по-значими от негативните, поведението рядко се дефинира като рисково, докато в случаите, когато негативните последствия са по-значими от позитивните, поведението се определя като рисково, в някои случаи – като граничещо с глупостта. Следователно нивото на възприетия риск може да се приеме за разграничител или балансатор между двата вида последствия.

Мур и Гълън определят екстремните рискови дейности като поведения, при които възможността да последват негативни резултати е много по-вероятна от позитивните и тези последствия могат да бъдат тежки или сурови.

Любен Десев дефинира риска като *действие при условията на избор, при което в случай на несполука човек се оказва в по-лошо положение от предхождащото избора; скок в неизвестното, при който субектът се излага на опасност, без да е напълно сигурен в успеха на начинанието си.* (Десев, 2021: 506)

В резултат от проведен факторен анализ Марвин Зукерман (Zuckerman, 2008) формулира следните съставлящи главни компоненти на рисковото поведение:

- *Търсене на тръпка и приключения* – израз на желанието за физическа активност или спорт, които могат да съдържат риск, но предоставят необичайни усещания – скокове с парашут, гмуркане, катерене и алпинизъм, бърнджи скокове и пр.;
- *Търсене на опит и преживявания* – свързан с потребността от развиване на ума и сетивата, например пътешествия, занимания с различни видове изкуство, липса на конформизъм и шаблонност;
- *Невъздържаност* (дезинхибиране) – търсене на усещания чрез социална активност, безразборен секс, употреба на алкохол,

злоупотреба с храна, приобщаване към хора, които живеят на хедонистичен принцип;

- *Непоносимост към скука и импулсивност* – липса на толерантност към повтарящи се събития и предсказуеми хора; склонност към бързи действия и необмислени постъпки.

В анализа на Зукерман *импулсивността* е изведена като главен компонент, за разлика от агресивността. Тревожността като черта според него не се свързва толкова с рисковото поведение, колкото (отрицателно) с рисковото поведение се свързва тревожността като състояние, тъй като може да доведе до потискане на импулсивните действия, характерни за търсенето на усещания.

1.1.2. Търсене на усещания

Марвин Зукерман публикува първите резултати от изследвания, с които верифицира теорията си за търсенето на усещания в края на 70-те години на XX век. Придобитият опит, научните дискусии и базите данни от проведени изследвания водят до разбирането му за обвързването на три понятия с психологията на риска: *оценка на риска* (risk appraisal), *рисково поведение* (risky behavior) и *търсене на усещания* (sensation seeking). (Zuckerman, 2008)

Според Зукерман и Кулман *рисковото поведение* може да бъде израз на генетично повлияна личностна черта – *търсенето на усещания*. Те се позовават на резултати от биометрични изследвания на търсенето на усещане при близнаци, според които *близнаци, отгледани заедно в семействата си, имат наследственост за широката черта от 0,58*. В друго изследване, посочено от Зукерман, също проведено с близнаци, *разделени при раждането си и отгледани в различна среда, е установена сходна наследственост (0,59) и корелация между еднояйчни близнаци, независимо дали са отгледани заедно (0,59) или разделени (0,54)*. Зукерман и Кулман отбелязват, че *не се наблюдава ефект на*

общата семейна среда, а често срещана констатация по отношение на повечето личностни черти. Доколкото децата приличат на родителите си по тази черта, приликата им се дължи предимно на генетични причини, а не на социално моделиране и подкрепление. (Zuckerman & Kuhlman, 2001: 1015)

Оценката на риска корелира в различните области на риска така, както рисковото поведение в различните видове риск. Зукерман открива общ фактор на чувствителност към риска и поемането на риск, който включва повечето рискови дейности, като пушене, употреба на алкохол и наркотици, безразборна смяна на сексуалните партньори, опасно шофиране, занимания с екстремни спортове, дребни нарушения на закона.

Оценката на риска е значим фактор за прогнозиране на рисково поведение. Тя има обратнопропорционална връзка с търсенето на усещания. Търсачите на силни усещания обикновено оценяват риска като по-незначителен, дори когато нямат достатъчно опит. Търсенето на усещания се асоциира с поемането на риск в различни области.

Зукерман обобщава, че *търсенето на усещания* е генетично детерминирано и е вероятният общ фактор, който свързва различните видове рисково поведение. Според него *търсенето на усещания е черта, определена от стремежа към различни, нови, сложни и интензивни усещания и опит и готовността за поемане на физически, социални, правни и финансови рискове заради този опит. (Zuckerman, 2008: 49)*

Джефри Арнет приема, че търсенето на усещания е *потребност от новост и интензивност на стимулацията. (Arnett, 1994: 290)* Той насочва вниманието към ролята на социализацията в модифицирането на биологичната и/или генетичната предиспозиция към търсене на усещания, като допуска, че социализацията е не по-малко важен фактор от генетичната предразположеност, разгледана в теорията на Зукерман.

Арнет разглежда търсенето на усещания като *предиспозиция*, потенциал, който може да бъде изразен по различни начини в зависимост от други личностни особености и (особено) от това, как социализиращата среда насочва, оформя или потиска тази предиспозиция. (Arnett, 1994: 290)

Търсенето на усещания е от очевидно значение за общата склонност към поемане на риск. То представлява аспект на подхода към конфликта *награда – риск*. Търсачите на силни усещания са склонни да оценяват риска като по-нисък, отколкото останалите хора, дори за дейности, които никога не са опитвали и се очаква да изпитат по-слабо безпокойство от останалите, ако те са били в същите ситуации. Тези очаквания увеличават вероятността търсачите на усещания да участват в рискови дейности, когато имат възможност да го направят. (Zuckerman & Kuhlman, 2001)

Търсенето на усещания не е само потенциал за поемането на рискове, но обобщено е също така и *качество* за търсене на интензивност и новост в сетивния опит, което може да се проявява в различни области от живота на личността. Според Арнет това е основание измерването на търсенето на усещания да включва разглеждане на степените, в които социализиращата среда повлиява (насочва или потиска) формите на изразяване на тенденцията да се търсят усещания. Арнет счита, че нарушаването на закона не би следвало да се включва в съдържанието на конструкта *търсене на усещания*, а по-скоро в описанието на конструкта чрез айтеми биха могли да се включат социално неприемливи или социално приемливи поведения, като фокусът е върху новостта и интензивността на сетивната стимулация и преживяванията. (Arnett, 1994: 290-291)

От проведено с 1000 норвежки граждани изследване Гунар Брейвик и колеги резюмират резултати, които показват, че всички скали за търсене на усещания корелират положително и умерено с дименсиите на

риска. Физическият риск има най-високи стойности на корелация. Общо 21,2% от изследваните са участвали в рискови дейности през живота си; 35,7% от изследваните биха желали да участват в рискови спортове; 54,8% биха заели рискови работни места; 25,9% биха участвали в рискови военни операции, при условие че са в добра форма и на подходяща възраст. Желаетелите да практикуват рискови дейности са с по-високи резултати за търсене на усещания от останалите изследвани. 16,9% от изследваните считат, че рисковите спортове трябва да бъдат забранени. Привържениците на забраната са с по-ниски резултати за търсене на усещания от останалите изследвани. (Breivik, Sand, & Sookermany, 2017)

Тъй като войната и военните конфликти са високорискови, може да се предположи, че има много емпирични изследвания за поемането на риск и търсенето на усещания в армията. В обзора си върху публикациите по темата Брейвик и колеги отбелязват, че това не е така. Изследванията са както малки по обем, така и разпръснати, що се отнася до прилагането на теории, методи и извадки от военнослужещи. Като цяло изглежда, че ясните изследователски парадигми не са достатъчно, не е постигнато съгласие относно това кои инструменти, измерващи поемането на риск, са най-подходящи за военни ситуации. (Breivik, Sand, & Sookermany, 2019: 10)

1.1.3. Импулсивност

Джак Блок, позовавайки се на публикации на Торндайк и Кели, акцентира върху определени заблуди, или *отвлекащ шум* (*jingle-jangle fallacy*). В едната крайност е налице заблуда, при която два различни конструкта имат еднакви имена (*jingle fallacy*); в другата крайност е налице заблуда, при която един и същ конструкт има различни имена (*jangle fallacy*). Тези заблуди внасят шум в научното разбиране, защото губят научно време и пречат на разпознаването на съответствия, които

биха могли да помогнат за изграждането на кумулативни знания. (Block, 1993)

Стивън Уайтсайд и Доналд Линъм отчитат, че предвид широко разпространеното значение на импулсивността в психологията, донякъде е изненадващо да се отбележи разнообразието от настоящи концептуализации на импулсивността и несъответствията между тях. Според авторите подобни заблуди или отвличащ шум (*jingle-jangle fallacy*) по-скоро потискат, отколкото допринасят за напредъка в разбирането на импулсивността (Whiteside & Lynam, 2001: 670).

Клод Робърт Клонингер основава психобиологичен модел за структурата и развитието на личността върху физиологичните основи на поведението. Той идентифицира четири скали на темперамента чрез изследвания на близнаци и семейства, лонгитудно развитие и неврофармакология. Клонингер и колеги определят факторите на темперамента като измерения на личността, които *включват автоматични, предконцептуални реакции на перцептивни стимули, вероятно отразяващи наследствен уклон (heritable bias) в обработката на информация* (Cloninger, Svrakic, & Przybeck, 1993: 977).

Импулсивността се разглежда като аспект на търсенето на новост. Търсенето на новост включва инициране на поведение, например честа изследователска дейност, екстравагантност в подхода и бърза реакция към сигналите за награда, склонност към бърза загуба на самообладание, импулсивно вземане на решения и активно избягване на фрустрация. Според авторите импулсивността е автоматичен отговор на нови стимули, който се проявява на предсъзнателно ниво поради биологични тенденции. (Cloninger, Svrakic, & Przybeck, 1993)

Милена Стоянова отбелязва, че *търсенето на новост* включва *творческа треска, импулсивност, екстравагантност и несистематичност*. (Стоянова, 2015: 32). В обсъждането на резултатите от емпирично изследване на военнослужещи тя обобщава, че *търсенето*

на новост и настойчивостта са ключови по отношение на адаптивността на военнослужещите и следва да бъдат относително високи, за да се очаква добро справяне с изискванията на военната служба. (Стойнова, 2015: 81)

Според Ричард Депю и Пол Колинс *импулсивността* представлява хетерогенен клъстер от черти от по-нисък порядък, който включва термини като *импулсивност, търсене на усещания, поемане на риск, търсене на новост, смелост, авантюризм, податливост на скука, ненадеждност и неорганизираност*. (Derue & Collins, 1999: 495)

Биопсихосоциалната дефиниция на импулсивността, предложена от Мьолер и колеги (Moeller, Barratt, Dougherty, Schmitz, & Swann, 2001), включва: намалена чувствителност към негативни последици от поведението; бързи, непланирани реакции на стимули преди пълното обработване на информацията; липса на съобразяване с дългосрочните последици. Импулсивните индивиди нямат способността да преценяват последиците от действията нито за себе си, нито за другите. Според авторите дефиниция, която отчита социалните аспекти на импулсивността, би следвало да включва разбирането, че импулсивността често има въздействие не само върху импулсивния индивид, но и върху другите. Мьолер и колеги определят импулсивността като *предиспозиция към бързи, непланирани реакции на вътрешни или външни стимули без оглед на отрицателните последици от тези реакции за импулсивния индивид или за другите*. (Moeller, Barratt, Dougherty, Schmitz, & Swann, 2001: 1784)

Мьолер и колеги подчертават следните основни характеристики на тази дефиниция: импулсивността се определя като предиспозиция, част от поведенчески модел, не като единично действие; импулсивността включва бързо непланирано действие, което се извършва преди възможността за съзнателно претегляне на последиците от действието

(тази особеност отличава импулсивността от нарушената преценка или компулсивното поведение, при които планирането предшества поведението); импулсивността предполага действия без оглед на последствията от тях (тя включва рискове, но не е резултат от тях).

Според Димитър Неделчев и колеги импулсивността е *тясно свързана с развитието на различни психопатологични синдроми, като играе основна роля и във всички видове зависимости*. (Неделчев, Николова, Пседерска, Бозгунов, Василев, Шахиди, Василева, 2020: 17)

Ева Русева и колеги (Русева, Илчовска, Иванова и Илиева, 2014: 123) отбелязват, че импулсивността корелира с разстройствата в настроенятия, агресията и криминалното поведение. Изследваните лица с опити за самоубийство имат високи стойности при изследвания на импулсивността. В клиничната практика импулсивността се свързва с употребата и злоупотребата с вещества, като наркотици и алкохол.

Скот Дикман изследва обстоятелствата, при които съществува обща склонност към бързи и неточни реакции и доказва, че тези тенденции са или източник на трудности, или на ползи. В неговото изследване е приложена разработена самооценъчна скала за разграничаване на *функционална* и *дисфункционална импулсивност*. Функционалната импулсивност се проявява, когато човек реагира бързо и дори когато реакцията е неточна, стилът на реагиране е оптимален. Дисфункционалната импулсивност се проявява, когато човек реагира бързо и неточно, но това води до вредни резултати. И функционалната, и дисфункционалната импулсивност включват тенденцията да се обмисля по-малко от повечето хора с еднакви способности, преди да се предприеме действие. Функционалната импулсивност има положителни последици, но дисфункционалната импулсивност води до трудности. (Dickman, 1990)

Дикман сравнява лица, които имат високи или ниски резултати по субскалите за функционална и дисфункционална импулсивност в

няколко изследвания. В едно от изследванията резултатите по скалата за функционална импулсивност корелират положително с предприемчивостта, поемането на риск, ентусиазма и оптимизма; резултатите по скалата за дисфункционална импулсивност корелират отрицателно със същите променливи. В друго изследване импулсивното реагиране води до грешки в задача за бързина и точност, но въпреки това високофункционалните импулсивни изследвани лица получават повече правилни отговори, отколкото по-бавните нискофункционални изследвани. При високодисфункционалните и нискодисфункционалните импулсивни изследвани лица не се открива подобна корелация по отношение на скоростта и точността при изпълнението на задачата.

Той установява, че когато задачата изисква внимание, по-високите нива на възбуда са свързани с по-бързо изпълнение на задачите при изследваните с висока степен на дисфункционална импулсивност и с по-бавно изпълнение на задачите при изследваните с ниска степен на дисфункционална импулсивност, което подкрепя теорията, че свързаните с импулсивността различия в изпълнението се дължат на различия в механизмите, които разпределят вниманието. Функционалната импулсивност показва взаимодействия с различните нива на възбуда, които са обяснени с ефектите на високите нива на възбуда върху нивата на предпазливост на изследваните и с ефектите на ниските нива на възбуда върху способността им за разпределяне на вниманието. (Dickman, 2000)

Ърнест Барат и колеги извеждат три фактора (черти от втори ред) на импулсивността: *импулсивност на вниманието (attentional impulsiveness)* – факторът включва затруднения или неспособност за фокусиране и слаба устойчивост на вниманието при изпълнение на задачи; *моторна (двигателна) импулсивност (motor impulsiveness)* – включва спонтанни действия, извършвани прибързано и неточно или преждевременно в отговор на стимул; *импулсивна неспособност за*

планиране (non-planning impulsiveness) – включва затруднения или неспособност при планиране и обмисляне на действията.

Техният подход за изследване на импулсивността намира приложение в *Скалата за импулсивност на Барат (BIS-11)*, разработена от Джим Патън, Матю Станфорд и Ърнест Барат. (Patton, Stanford, & Barratt, 1995)

Редица изследователи приемат, че търсенето на усещания и импулсивността са сложни и многомерни черти (Dickman, 1990; Arnett, 1994; Whiteside & Lynam, 2001; Zuckerman, 2008). За да се проучи дали търсенето на усещания и импулсивността се концептуализират по-добре като отделни конструкти или като фасети на един общ конструкт, Виктория Магид, и колеги провеждат изследване на общата черта *поведенческа дезинхибиция*, като включват скали за търсене на усещания и импулсивност. Чрез потвърждаващ факторен анализ установяват, че двуфакторният модел отговаря на данните значително по-добре от еднофакторния комбиниран модел, което предполага, че търсенето на усещания и импулсивността представляват отделни конструкти. Импулсивните личности могат да предприемат рискове и да участват в опасни дейности, но това, което ги различава от търсещите усещания, са прибързаността, липсата на предварителна преценка и липсата на постоянство. (Magid, MacLean, & Colder, 2007)

1.1.4. Алекситимия

Конструктът *алекситимия* е предмет на разглеждане в дисертационния труд поради асоциациите с психосоматични проблеми от различен характер, както и с употреба на наркотични вещества. (Preece, Vecerra, Allan, Robinson, & Dandy, 2017)

Терминът алекситимия (от гръцки; а – липса, lexis – дума, thymos – емоция, настроение или чувство) е предложен от Петер Сифнеос през 1972 година, за да обозначи *набор от характеристики, включително*

затруднено идентифициране и описание на субективни чувства, ограничен фантазмен живот и загриженост за тривиалните аспекти в характеристиките на външните събития. (По: Šago & Babić, 2019: 71)

Обяснителен модел на конструкта *алекситимия* е разработен от група учени от Торонто (Taylor, Bagby, & Parker, 1999) които използват по-ранни психоаналитични концепции, за да обяснят наблюденията си. Според тези концепции алекситимията вероятно се дължи на смущения в ранните отношения между детето и майката, които нарушават в детето развитието на способността да се изпитват чувства или да се използва фантазията (въображението) като средство за задоволяване на инстинктивните нагони. Хората с високо ниво на алекситимия са склонни да изпитват соматични симптоми, тъй като не са в състояние да използват фантазията и психичните процеси, за да регулират енергията на инстинктивните си влечения.

Психоаналитичните концепции са основа, която групата учени от Торонто допълва, като прилага към алекситимията и когнитивни теории за преработката на емоциите. В резултат моделът включва четири взаимосвързани (положително корелирани) компонента: затруднения при идентифицирането на чувствата; затруднения при описването на чувствата; външно ориентиран стил на мислене, при който човек е склонен да се фокусира прекомерно върху детайлите на външния свят, вместо да насочи вниманието си към вътрешните си състояния; стеснени процеси на въображението (затруднено фантазиране), характеризиращи се с оскъдност и конкретност на мечтите и фантазиите. Затрудненията при идентифицирането на чувствата и при описването на чувствата са тясно свързани, за да образуват по-широк компонент на осъзнаване на афекта, а външно ориентираният стил на мислене и затрудненото фантазиране образуват по-широк компонент на механичното мислене. (Taylor, Bagby, & Parker, 1999)

Алтернативно определение на алекситимията е предложено от група учени от Амстердам. (Vorst & Bermond, 2001) То се основава на четирите компонента на алекситимията, очертани в модела от Торонто, към които е добавен пети компонент – *намалена емоционална реактивност*. Ворст и Бермонд определят емоционалната реактивност като *степенята, до която някой е емоционално възбуден от предизвикващи емоция събития* (Vorst & Bermond, 2001: 417)

Според тях петте компонента на алекситимията се описват чрез: *емоционалност* – степенята, в която някой е емоционално възбуден от събития, предизвикващи емоции; *фантазиране* по виртуални въпроси – степенята, в която човек е склонен да фантазира, да си представя, да мечтае; *определяне* на естеството на собствените емоции – степенята, в която човек е в състояние да определи своите състояния на възбуда; *анализиране* на собствените емоционални състояния – степенята, в която човек търси обяснения на собствените си емоционални реакции; *вербализиране* на собствените емоционални състояния – степенята, до която човек е способен или склонен да описва или да съобщава за своите емоционални реакции. Ниските степени са показателни за алекситимичен дефицит.

Алекситимията се представя като масивна защита срещу примитивни страхове и непреодолима болка, както и срещу непоносими емоции, дефицит в умствената представа за емоциите или като намалена способност за въображение, както и механично мислене. Затрудненото свързване на чувствата с фантазиите и отразяване на вътрешното преживяване, тласка ума към заетост с детайлите от външни събития. Хората, които изпитват затруднения да идентифицират, изказват и изразяват чувствата си, вероятно са по-склонни към по-голяма емоционална възбуда като реакция на емоционални стимули. Индивидите с алекситимичен дефицит могат да имат изблик на тъга или ярост, което може да изглежда в противоречие с определението, но те

нямат разбиране за силните емоции, които изпитват. (Šago & Babić, 2019)

Според Ворст и Бермонд, ако алекситимията е синдром, свързан с неспособности или трудности при съзнателно боравене с емоциите, може да се предположи, че тези способности ще съществуват в достатъчна степен при хора, показващи адаптивно емоционално поведение. Очевидно неспособността в тези черти може да има сериозни последици, както е при алекситимията. (Vorst & Bermond, 2001: 432)

От проведено изследване Венцислав Попов и колеги установяват, че затрудненията при идентифициране и описване на емоции са положително свързани с импулсивността, но не и с търсенето на усещания; ориентираното навън мислене е отрицателно свързано с търсенето на усещания, но не и с импулсивността. (Попов, Пседерска, Бозгунов, Василев, Неделчев и Василева, 2016)

За положителна корелация между затруднения при идентифицирането на чувствата, затруднения при описването на чувствата и невротизма, както и за положителна корелация между затруднения при идентифицирането на чувствата и импулсивността при изследване на студенти съобщават Цимерман и колеги (Zimmermann, Rossier, Stadelhofen, & Gaillard, 2005).

Силна положителна корелация между алекситимията и невротизма и умерени отрицателни корелации с екстраверсията, сговорчивостта и съвестността от Голямата петорка са установени отново при изследване на студенти (Heshmati & Azmoodeh, 2017). В друго изследване, проведено с неклинична извадка, е доказана ролята на алекситимията като медиатор между Големите пет фактора на личността и психичното здраве. Въпреки че авторите отчитат като ограничение на изследването липсата на клинична извадка, резултатите доказват наличието на медиация чрез алекситимията между факторите от Голямата петорка и

изследваните индикатори на психично здраве: соматични симптоми, тревожност, депресия и социална функция (Atari & Yaghoubirad, 2016).

Умерена отрицателна корелация е установена между алекситимията и резилентността (Карева, 2021). Резултатът потвърждава описаните от Брус Смит и колеги умерени отрицателни корелации между алекситимията и резилентността при две независими извадки (Smith, Dalen, Wiggins, Tooley, Christopher & Bernard, 2008).

1.1.5. Резилентност

Резилентността се изследва във въоръжените сили и се прилагат стратегии за нейното развитие поради значението, което има за психическото благосъстояние на личния състав, особено в случаи на критични инциденти, както и при участие в операции и мисии.

Резилентността е динамично понятие (Rutter, 2012). Повечето определения за резилентност включват справянето със стрес или несгоди или относителна устойчивост на риск от околната среда (Sapienza & Masten, 2011; Bowes & Jaffee, 2013). Широкото, системно рамково определение за резилентност е *способността на динамична система да устои или да се възстанови от значителни предизвикателства, които застрашават нейната стабилност, жизнеспособност или развитие* (Hornor, 2017: 384)

Майкъл Ратър използва термина *резилентност*, за да обозначи наблюденията, че някои индивиди имат относително добри психологически резултати въпреки наличието на рискови преживявания, които се очаква да доведат до сериозни последици. По своята същност резилентността е интерактивно понятие, което описва комбинацията от сериозни рискови преживявания и относително положителен психологически резултат, въпреки тези преживявания (Rutter, 2006). Резилентността може да се определи и като защитни или положителни

процеси, които намаляват неадаптивните резултати в условията на риск (Greenberg, 2006).

Марк Цимерман отбелязва, че изучаването на резилентността насочва вниманието към положителните контекстуални, социални и индивидуални променливи, които пречат или прекъсват траекториите на развитие от рисково към проблемно поведение, психично страдание и лоши здравни резултати. Тези положителни контекстуални, социални и индивидуални променливи се наричат *промотивни фактори* и действат в противовес на рисковите фактори, като помагат за преодоляване на негативните ефекти от излагането на риск. Идентифицирани са два вида промотивни фактори: *активи* и *ресурси*. Положителните фактори, които се намират в индивидите, като например Аз-ефективност и самооценка, се определят като активи. Ресурсите се отнасят до фактори извън индивидите, като например социална подкрепа, наставничество и програми, които предоставят възможности за придобиване и практикуване на умения. (Zimmerman, 2013)

Някои личностни и когнитивни фактори са присъщи на индивиди с висока резилентност, като планиране, себerefлексия, решителност, увереност в себе си и самоконтрол. Индивидите с висока резилентност са повече склонни да планират по отношение на ключовите решения в живота. Актът на планиране може да бъде по-важен за резилентността, отколкото умението за планиране. Себerefлексията позволява на индивида да определи какво от житейския опит дава полезни резултати за него при срещата с предизвикателства и трудности. Индивидите с висока резилентност проявяват решителност да посрещат предизвикателствата на живота и развиват увереност в способността си успешно да се справят с неблагоприятните събития. (Hornor, 2017)

При изследване на участници в двадесет и петата Българска антарктическа експедиция е установено високо ниво на търсенето на усещания, на нови, необичайни преживявания и ниско ниво на

потребност от сигурност. Според авторите това съчетание е характерно за личности, които са резилентни по отношение на заплахата или стрес и разчитат в голяма степен на себе си. В рисковите ситуации те запазват спокойствие и действат независимо. Полученият резултат е очакван, тъй като участниците в антарктическа експедиция функционират в неопределена, нестабилна и слабо предвидима среда, в условията на значителен риск и заплахата. Според авторите тези данни потвърждават резултатите от изследвания на катерачи, които също се характеризират с резилентност, ниско ниво на потребност от сигурност и високо ниво на търсене на усещания. (Domuschieva-Rogleva & Iancheva, 2017)

1.2. Видове рисково поведение

Наоми Садех и Ариеле Баскин-Сомерс твърдят от гледна точка на оценяването на рисковото поведение, че широк спектър от поведения може да се квалифицират като рискови или саморазрушителни. Например някои индивиди поемат рискове за безопасността си, като се държат агресивно, извършват несамоубийствени самонаранявания или шофират безразсъдно, докато други поемат финансови рискове, като правят големи хазартни залози или рискови инвестиции. Някои поемат рискове за здравето си, като използват алкохол, наркотици или преяждат, докато други могат да участват в рисково сексуално поведение или престъпна дейност. При някои поведения хората имат за цел умишлено да си навредят (самоубийствено поведение), докато други поведения могат да доведат до щети, които не са желани (хазарт). (Sadeh & Baskin-Sommers, 2017).

При някои хора склонността към високорисково поведение е продиктувана от търсене на тръпка или удоволствие, при други – от неспособност да понасят дистрес, а при част от хората тя може да бъде продиктувана от комбинация от тези афективни подбуди. Оценяването

на разнообразието в афективните подбуди за тези поведения може да бъде полезно за характеризиране на мотивите зад рисковото и саморазрушителното поведение, които се различават по своите етиологични и подсилващи механизми. (Sadeh & Baskin-Sommers, 2017).

Садех и Баскин-Сомерс приемат, че рисковото, импулсивно и саморазрушителното поведение включва прилагането на поведенчески варианти, които излагат хората на значителен риск от увреждане и отразяват тенденцията да се изпълняват вредни поведения, без да се обмислят негативните последици, които могат да настъпят. (Sadeh & Baskin-Sommers, 2017).

Те провеждат изследване на три групи лица – общностна извадка, студенти и ветерани, и чрез факторен анализ извеждат основните компоненти на рисковото, импулсивно и саморазрушително поведение. Тяхната класификация служи като критерий за разграничаване на видовете рисково, импулсивно и саморазрушително поведение, а конструираният от тях Въпросник за рисково, импулсивно и саморазрушително поведение (RISQ) е включен в изследователския инструментариум на дисертационния труд.

1.2.1. Употреба на наркотици

Като рисково, импулсивно и саморазрушително поведение употребата на наркотици е широко разпространено явление и се изследва поради значението, което употребата на наркотици има за здравето и благополучието на хората.

Томас Брониш приема, че *прототип на наркоманиите е алкохолната зависимост*. При употребата на наркотици самите вещества имат по-голям потенциал за пристрастяване (хероин, кокаин, амфетамин). Като възрастова характеристика – *наркоманията е характерна за младата възраст (пубертета), докато по отношение на*

алкохола и медикаментите зависимостта се манифестира между 20 и 30, съответно между 30- и 40-годишна възраст. (Брониш, 2000: 37)

Съвременно обхватно изследване на повече от 8600 бразилци с TSI на Клонингер доказва, че връзката на личностните и темпераментовите особености с вредните модели на употреба на наркотици се изразява в черти, свързани с интерес към наркотици и липса на инхибиране в поведението. Сред съчетанието от черти, две привличат особено вниманието на изследователите: *търсене на новост* и *търсене на усещания*. И двете черти се считат за основни личностни променливи, когато са свързани с употребата на алкохол и наркотици, поради емпирични и концептуални причини. (Schneider, Ottoni, De Carvalho, Elisabetsky, & Lara, 2015)

Шнайдер и колеги съобщават за по-високи резултати по тези черти при употребяващите кокаин, алкохол, хероин, тютюн и енергийни напитки. Мъжете употребяват, злоупотребяват и се пристрастяват към всички оценени вещества (алкохол, канабис, кокаин и халюциногени) по-често от жените. Изключение прави употребата на бензодиазепини, при която се наблюдава обратна тенденция. Според авторите тези констатации са в съответствие с епидемиологичните данни, които показват, че мъжете са по-склонни към разстройства, свързани с употребата на вещества, и общи екстернализиращи проблеми, докато жените са по-склонни към депресивни и тревожностни разстройства.

Изследваните лица, които употребяват канабис и кокаин, обикновено са по-млади от тези, които никога не са употребявали тези вещества, което може да се дължи на два фактора: първо, употребата на вещества се увеличава от поколение на поколение; и второ, началото на употребата на незаконни вещества е концентрирано сред младите хора (около 20-годишна възраст). (Schneider, Ottoni, De Carvalho, Elisabetsky, & Lara, 2015)

Ариеле Баксин-Сомерс и Айра Сомерс провеждат изследване на 243 студенти от три университета в Лос Анджелис. Резултатите показват, че употребата на алкохол и метамфетамини повишава риска от насилие, множество сексуални партньори и незащитени сексуални контакти. Възможно обяснение на тези резултати е, че употребата на алкохол и метамфетамини може да има дезорганизиращ ефект върху когнитивните функции. Въпреки че вероятността за участие в рисков поведение се увеличава значително с употребата на алкохол и метамфетамини, по-голямата част от респондентите декларират, че не са участвали във високорисково поведение, въпреки употребата на алкохол и наркотици. Авторите отбелязват, че сложността на взаимодействието между употребата на психоактивни вещества и личността предполага необходимостта от лонгитудни изследвания, които да проследят взаимното им развитие и взаимодействие във времето. (Baskin-Sommers & Sommers, 2006)

Джени Тийтърс и колеги посочват, че най-разпространените проблеми, свързани с употребата на вещества сред ветераните мъже и жени в САЩ, включват тежко епизодично пиене и пушене на цигари. В съответствие с общото население, диагнозите за разстройства, свързани с употребата на алкохол и наркотици, са по-често срещани сред мъжете, отколкото сред жените ветерани (10,5 % разстройства, свързани с употребата на алкохол, и 4,8 % разстройства, свързани с употребата на наркотици сред мъжете ветерани; 4,8% алкохолни разстройства и 2,4 % от ветераните, които употребяват наркотици сред жените ветерани) и са по-често срещани сред неженените и по-младите ветерани (на възраст до 25 години). Демографски данни, свързани с по-висок процент на употребата на вещества (например млади хора, мъже) при съпоставка с общото население, разкриват по-голям дял на военнослужещите, което може да допринесе за повишен риск в сравнение с цивилните. (Teeters, Lancaster, Brown, & Back, 2017)

1.2.2. Злоупотреба с алкохол

Андржей Якубчик и колеги отбелязват, че като се вземат предвид ясните теоретични връзки между употребата на алкохол, импулсивността и рисковото поведение, изненадващо малко проучвания изследват корелациите между тези фактори. (Jakubczyk, Klimkiewicz, Wnorowska, Mika, Bugaj, Podgórska, Barry, Blow, Brower, & Wojnar, 2013) Те провеждат изследване на пациенти с алкохолна зависимост, за да установят връзките между рисковото поведение, импулсивността и тежестта на алкохолната зависимост.

Резултатите от проведеното изследване потвърждават значимите връзки между импулсивността и рисковото поведение. Нивото на импулсивност е най-силният предиктор на рисковото поведение, дори по-силно от тежестта на алкохолната зависимост. Резултатите са в съответствие с разбирането на авторите, че импулсивността, а не тежестта на употребата на вещества, е основният фактор, увеличаващ вероятността за различни рискови поведения при алкохолно зависими пациенти. Според тях в този контекст употребата на вещества по-скоро трябва да се разглежда като друг вид рисково поведение, не като предиктор на рискови дейности.

Изследваните пациенти, преживели правни последици от импулсивното си поведение, са по-импулсивни по *моторна импулсивност*, докато пациентите, които са взели решение да управляват автомобил след употреба на алкохол (но не непременно са претърпели злополука), са по-импулсивни по *неспособност за планиране*. Неспособността да се предвидят последиците от поведението може да доведе до решението да се започне потенциално опасна дейност, (*рисково решение*), а моторната импулсивност може да възпрепятства процеса на прекратяване на рисковата дейност навреме, като по този начин води до потенциално опасен резултат. Общата импулсивност корелира най-силно с рисковото поведение след употреба

на алкохол, но не е установена значима корелация със злополуките. При злополуките тежестта на алкохолната зависимост, полът и нивото на общата психопатология са най-значимите корелации. Тези резултати са основание авторите да стигнат до извода, че импулсивността участва в инициирането на рисково поведение, но коморбидната психопатологията и тежестта на алкохолната зависимост по-силно корелират с негативните последици от злополуките. (Jakubczyk, Klimkiewicz, Wnorowska, Mika, Bugaj, Podgórska, Barry, Blow, Brower, & Wojnar, 2013: 153-154)

Брайън Йона установява, че употребата на алкохол и шофирането са най-силно свързани с аспекта на дезинхибирането/импулсивността на търсенето на усещания при 18 изследвания на употребата на алкохол и шофирането. (Jonah, 1997)

Нийл Верал представя обзор върху резултатите от публикувани изследвания на употребата на алкохол сред военнослужещите, като подчертава, че въоръжените сили на държавите членки на НАТО са загрижени за прекомерната консумация на алкохол, тъй като тя не само влияе на здравето на личния състав в дългосрочен план, но и защото краткосрочните последици допринасят за инциденти, наранявания и преждевременна смърт на военнослужещите от личния състав, което се отразява на военните постижения и способности. Предполага се, че поведенческите пътища, които са в основата на рисковото поведение при употребата на алкохол, допринасят за увеличаване на смъртността от наранявания при ветераните в САЩ от войната в Персийския залив. Също така е установено, че консумацията на повече от пет питиета седмично допринася за рисковите фактори, свързани с преждевременната смъртност от непреднамерени наранявания сред военнослужещите от Американската армия в периода 1990 – 1998 година. Прекомерната, тежка и постоянна употреба и злоупотреба с алкохол засяга и личните взаимоотношения, допринася за домашното

насилие, разпадането на семействата и антисоциалното поведение. (Verrall, 2012)

Верал се позовава на проучвания във Великобритания, които установяват, че прекомерната консумация на алкохол е по-често срещана във въоръжените сили, отколкото сред общото население. В извадките на военнослужещи от трите вида въоръжени сили (Сухопътни войски, Военноморски сили и Военновъздушни сили) са налице по-високи нива на опасно пиене, тежко пиене, алкохолна зависимост, вреди, свързани с алкохола, и тежко епизодично пиене. Тези резултати се потвърждават и в друго британско проучване, според което във военна извадка има по-високи нива на тежко епизодично пиене в сравнение с гражданска извадка и тази разлика се запазва през тригодишния период на проследяване. Според него въпреки липсата на лонгитудни изследвания за целия цикъл (преди, по време и след) предислоциране, съществуват изследвания, които потвърждават опасенията и последиците от рисковата употреба на алкохол и постоянната употреба на алкохол за здравето и устойчивостта на силите в дългосрочен план. (Verrall, 2012)

1.2.3. Рисково сексуално поведение

Зукерман и Кулман провеждат изследване сред студенти, с което целят да проверят общото значение на поемането на риск в шест изследвани области: пиене, пушене, наркотици, секс, шофиране и хазарт. Първите четири от тях показват значителна взаимосвързаност. Първите три са свързани с употребата или злоупотребата с вещества. Рисковото сексуално поведение е част от този комплекс, тъй като местата, свързани с употребата на алкохол и/или наркотици са местата, където често възникват рискови сексуални контакти. Според изследователите дезинхибиращият ефект на алкохола и наркотиците вероятно играе основна роля в рисковото сексуално поведение, като например

незащитен секс с лица, с които се познават от скоро. (Zuckerman & Kuhlman, 2001)

При обсъждане на резултатите от изследване на тийнейджъри авторите Румяна Лицанова, Мила Костадинова и Диана Димитрова отбелязват, че рисковото сексуално поведение се асоциира с ранното започване на полов живот, голям брой сексуални партньори, честа смяна на партньорите, случайни и паралелни сексуални отношения, но също и с неизползването или инцидентната употреба на контрацептиви. Те потвърждават в заключение, че употребата на алкохол и психоактивни вещества са ключови фактори за рисков сексуално поведение в тийнейджърска възраст, доколкото *психоактивните вещества и алкохолът повлияват процеса на вземане на решения, намаляват уменията за устояване на натиск, за отстояване на собствената позиция. Намалява се контролът и критичността, а това води до прибързано и безотговорно сексуално поведение.* (Лицанова, Костадинова и Димитрова, 2017: 137)

1.2.4. Безразсъдно поведение

Безразсъдното поведение се отнася предимно за практикуване на екстремни спортове и рисков шофиране.

Търсачите на усещания се чувстват комфортно в рисковите спортове заради тръпката, опасностите и еуфорията, които съпътстват успеха в тези спортове. Както показват изследвания на Гунар Брейвик и колеги, спортистите във високорисковите спортове и парашутистите в специалните сили показват сходни личностни профили с високи резултати по отношение на търсенето на усещания и психотизма и ниски резултати по невротизъм и тревожност. (Breivik, Sand, & Sookermany, 2019)

Хората, които се занимават с високорискови спортове, търсят радост, удоволствие, себе си, а също и потвърждение на личността,

която е потисната от монотонността на работния ден. Те не зачитат нормите и вършат обществено необходимата работа с намерението след това да удовлетворят тези свои потребности. Обществото често осъжда техния начин на живот, начин на мислене, представата им за свобода и се отнася към високорисковите спортисти като към неразумни хора или самоубийци, които не уважават живота си. (Klinar, Burnik, & Kajtna, 2017)

От сравнителен анализ на резултатите от емпирично изследване на спортисти, практикуващи високорискови спортове и любители спортисти, практикуващи в свободното си време нерискови спортове, Клинар и колеги обобщават, че спортистите, които се занимават с високорискови спортове, имат по-ниска способност да разбират и подкрепят другите, скептични са и имат по-малко доверие в другите хора. Същото се отнася за отвореността за опит, където спортистите, занимаващи се с развлекателни дейности, получават по-високи резултати. *Спортистите, практикуващи високорискови спортове, изглежда имат по-малък интерес към нови преживявания, нямат толкова положително отношение към новостите и новите или различни ценности, стилове на живот, култури и обичаи, те са по-малко предпазливи, точни, грижовни и упорити от хората, които се занимават с по-традиционни спортове.* (Klinar, Burnik, & Kajtna, 2017: 45)

Деница Каприева обобщава резултати от изследване върху извадка от български фрийръъни (практикуващи паркур) и установява специфични характеристики на извадката, между които: *търсене на силни преживявания, на разнообразие; екстравагантно поведение; нисък толеранс към фрустрация; необмисленост на реакциите; трудност в преценката на бъдещите последствия; висока комуникативност; гъвкавост; креативност; склонност към попадане в рискови ситуации; склонност към захващане с разнообразни дейности,*

склонност към раздразнение и гневливост; трудност в спазването на строги правила, в изпълнението на монотонна дейност, в прекарването на повече време в самота. (Каприева, 2019: 198)

Рисковото шофиране в посоченото изследване на Зукерман и Кулман е свързано с употребата на алкохол, което също може да е функция на дезинхибиращия ефект на алкохола. (Zuckerman & Kuhlman, 2001)

Марк Заморски и Аманда Кели се позовават на проучване, което показва, че американските ветерани от Виетнам през първите пет години след завръщането от мисия (но не и след това) са с по-висок риск от пътнотранспортни произшествия с фатален край, отколкото съпоставима извадка от населението на същата възраст и пол. Сред участниците в тежки бойни действия военнослужещи от Сухопътните войски на САЩ, анкетирани много скоро след завръщането си, 7% съобщават, че през последните 4 седмици са шофирали след няколко пътиета или са се возили с шофьор, който е пил твърде много. Данни от проучване в Канада показват, че 5,5% от военнослужещите са шофирали, след като са пили твърде много през предходните 12 месеца; 6,1% съобщават, че са били пътник в превозно средство, в което водачът е пил твърде много; тези проценти са по-ниски от съответното цивилно население в Канада. (Zamorski & Kelley, 2012)

Друг фактор на рисковото шофиране според Заморски и Кели е превишената скорост. Резултатите от проучвания показват, че 14% от военнослужещите във Великобритания обикновено шофират с повече от 20 мили в час (32 км/ч) над ограничението на скоростта по магистрала; в друго проучване се съобщава за 15%. 7% съобщават, че обикновено шофират с повече от 10 мили в час (16 км/ч) над ограничението на скоростта в населени места.

Заспиването по време на шофиране е не по-малко рисков фактор за злополуки. В посочено от Заморски и Кели проучване по темата се

съобщава, че повече от половината респонденти (финландски военнослужещи) са шофирали през предходните два месеца, докато са били уморени; заспиването на волана е водещата причина за фатални инциденти в изследваната извадка. (Zamorski & Kelley, 2012: 5-4)

В резултат от изследване, проведено в САЩ сред представителна извадка (2930 правоспособни шофьори на възраст 16 и повече години), се анализират разликите в поведението на водачите, които шофират с превишена скорост по магистралите. Анализират се характеристиките на рисковото поведение при шофиране, които са най-силно асоциирани с превишена скорост. Освен това се разглеждат мотивите при водачите, които често превишават скоростта. Резултатите показват, че водачите, които шофират с превишена скорост, са склонни към други опасни поведения при шофиране, като разсейване, агресия, шофиране без колан и шофиране след употреба на алкохол, преминаване на червен светофар. Относно мотивите за превишаване на скоростта, шофиращите с превишена скорост по-често съобщават, че им „харесва да карат бързо“ и не са съгласни с ограниченията на скоростта в сравнение с тези шофьори, които шофират по-рядко. Сред демографските и социално-икономическите променливи възрастта на водачите е най-силно определящият фактор – по-младите водачи шофират с превишена скорост по-често от по-възрастните. Според авторите резултатите от изследването са полезни за идентифициране на различните характеристики и поведения на водачите, които превишават скоростта, както и за съдържанието на ефективните мерки за противодействие и превенция. (Kim, But, Anorve, & Kelley-Baker, 2022)

1.2.5. Залагане (хазартно поведение)

Според Зукерман и Кулман хазартът е периферно свързан с ядрото на рисковия фактор *вещества – секс*. Сред изследваните от тях студенти мъже хазартното поведение е свързано с употребата на алкохол и

рисковия секс, при изследваните студенти жени не е установена такава свързаност. (Zuckerman & Kuhlman, 2001)

Хазартът се асоциира с други форми на пристрастяване, включително тютюнопушене, прекомерна употреба на алкохол и наркотици. Лицата, които търсят лечение за проблеми с алкохола и наркотиците, показват повишени нива на проблемно залагане. Коморбидността на хазартните проблеми с други пристрастявания е обезпокоително, защото някои данни сочат, че тези комбинации от пристрастяващи поведения могат да бъдат свързани с по-високи нива на психопатология. (Steenbergh, Whelan, Meyers, Klesges, & DeBon, 2008)

Според проучвания, проведени от Стийнбърг и колеги, възможности за хазартни игри са налични в повечето военни бази или в близост до тях и част от военнослужещите изпитват проблеми с хазарта: между 6,3% и 8,1% от респондентите съобщават, че са имали поне един проблем, свързан с хазарта, през живота си; 1,2% от респондентите могат да бъдат класифицирани като зависими от хазарта. (Steenbergh, Whelan, Meyers, Klesges, & DeBon, 2008)

Каулишоу и колеги отбелязват, че военнослужещите и ветераните могат да бъдат по-уязвими към проблеми с хазарта. Въпреки това извън САЩ има малко релевантни данни и малко проучвания на преходни периоди, включително след завръщане от зоната на операции. Затова изследователите си поставят целта да подчертаят рисковите фактори и последиците от проблемите с хазарта сред военнослужещите от Австралийските сили за отбрана след участието им в зоната на операции в Близкия изток, четири месеца след завръщането им в Австралия. Авторите обобщават, че са идентифицирани състояния, включващи вероятност за депресия и алкохолна зависимост. Те обръщат внимание на установените високи нива на проблеми с хазарта в сравнение с употребата на алкохол. По-високи нива са наблюдавани сред личния състав на възраст от 18 до 24 години, от 0 до 4 години служба,

сержантски и войнишки състав. Установени са силни връзки между проблемите с хазарта и различни показатели за психично здраве и благополучие, които показват, че хазартът е съществен проблем за някои австралийски военнослужещи и подчертават необходимостта от признаване/ приемане и реагиране на този проблем. (Cowlshaw, Metcalf, Lawrence-Wood, Little, Sbisà, Deans, O'Donnell, Sadler, Van Hooff, Crozier, Battersby, Forbes, & McFarlane, 2020)

1.2.6. Импулсивно хранене

Неспособността да се устои на желанието за преяждане въпреки негативните последици е от основно значение при импулсивното хранене. Субектът повтаря това поведение противно на изричното си намерение, което би могло да бъде обяснено с наличието на дисбаланс в поведенческия контрол. Според Мария Валтман и колеги импулсивността и компулсивността са вероятните основни фактори на приемането на такова количество храна, с преработването на което организъмът не може да се справи в интервала между две хранения. Тяхното допускане се основава на извършен систематичен преглед на публикувани в периода 2010 – 2020 година източници, съдържащи анализ на резултати от изследвания на животни и хора. (Waltmann, Herzog, Horstmann, & Deserno, 2021)

Изследваните лица със склонност към импулсивно хранене могат лесно да се разсейват при изпълнението на текущите цели и задачи от стимули, които обещаваат възнаграждение, и изглежда имат проблеми с инхибирането на реакциите си към такива (включително хранителни) стимули. По подобен начин приемането на големи количества храна се асоциира с компулсивността, разбирана като извършване на повтарящо се и функционално увреждащо открито или скрито поведение без адаптивна функция, извършвано по стереотипен начин, според строги

правила или като средство за избягване на възприетите негативни последици. (Waltmann, Herzog, Horstmann, & Deserno, 2021)

Отличителен белег е повтарящо се преяждане въпреки известните отрицателни последици. Импулсивността и компулсивността частично се припокриват в публикациите, които Валтман и колеги систематизират. Според анализа открити са значително повече, но разнородни доказателства за връзката на преяждането с импулсивността, отколкото с компулсивността. Този резултат според тях се дължи на наличието на голям брой утвърдени самооценъчни въпросници за импулсивността, които широко се прилагат, включително в клиничната практика. За разлика от импулсивността, компулсивността се изследва по-ограничено, предимно в клиничната практика, със специализирани за диагностика на обсесивно-компулсивното разстройство въпросници. Въпреки тези ограничения и липсата на консистентност в публикуваните резултати авторите обобщават, че проучванията върху гризачи и хора показват относително нарушена когнитивна гъвкавост, свързана с възнаграждението, и засилено разчитане на изградените навици. (Waltmann, Herzog, Horstmann, & Deserno, 2021)

В друго метааналитично изследване авторите акцентират на връзката между консумацията на алкохол и храна, която според тях е очевидна в данните за коморбидност, тъй като проблеми със злоупотребата с вещества са открити при повече от 30 % от пациентите с булимия нервоза, а хранителни разстройства – при пациентите с проблеми с алкохола (от 15 до 56 % във включените в метаанализа изследвания). (Sampedro-Piquero, Zancada-Menéndez, Bernabéu-Brotons, & Moreno-Fernández, 2023)

Според наблюдаваните резултати, публикувани в периода 2002 – 2020 година, от изследвания на повече от 72 000 лица в юношеска и младежка възраст (от 12- до 25-годишни), и двете поведения на прекомерна употреба възникват при лица с определени психологически,

когнитивни, семейни и социални характеристики, които ги правят по-силно уязвими за появата на подобни епизоди. Сред психопатологичните аспекти, както злоупотребата с алкохол, така и злоупотребата с храна са свързани с депресивна симптоматика, тревожност, злоупотреба с вещества, девиантно поведение и опити за самоубийство. Данните предполагат, че при изследваните лица в юношеска и младежка възраст епизодите на импулсивно приемане на големи количества алкохол и/или храна, често се задействат, когато младите хора изпитват или се опитват да избегнат негативни емоции. (Sampedro-Piquero, Zancada-Menéndez, Bernabéu-Brotons, & Moreno-Fernández, 2023)

Според авторите изследваните лица с поведенчески проблеми като неконтролируем прием на храна или злоупотреба с алкохол показват определени дефицити в устойчивото и селективното внимание, инхибиторния контрол, импулсивността и липсата на гъвкавост към промени в ситуациите. Тези затруднения могат да допринесат както за поддържането, така и за развитието на дисфункционално поведение. Наличието на трудности в планирането би довело до явни трудности при развиването на адаптивно поведение за предотвратяване на епизоди на безразборно хранене. Областите, които са основно засегнати, са тези когнитивни способности, които участват в планирането, инициирането, контролирането, и регулирането на поведението, насочено към постигане на цели. Негативните емоции също са изведени в прегледа на източниците, тъй като намаляват инхибиторния контрол, зависещ от префронталната кора, което изглежда подтиква хората да бъдат по-склонни да се хранят с нездравословни храни, да преяждат и/или да пият неконтролируемо (binge eating and drinking). Въпреки тези наблюдения авторите подчертават, че очакваната корелация между неконтролируемия прием на храна и злоупотребата с алкохол не се потвърждава достатъчно убедително, което според тях означава, че е

необходимо усилията да се насочат към идентифициране на латентни променливи, както и към превенция, съчетана с личностен подход. (Sampedro-Piquero, Zancada-Menéndez, Bernabéu-Brotons, & Moreno-Fernández, 2023)

1.2.7. Агресивно поведение

Като *агресия* може да бъде определено всяко поведение, насочено към друго лице, извършено с непосредствено намерение да причини вреда. Освен това извършителят трябва да вярва, че поведението ще навреди на това лице и че то е мотивирано да избегне подобно поведение. (Anderson, & Bushman, 2002: 28)

Андерсън и Бушман подчертават в същия източник разликата между насилие и агресия. Насилието е агресия, която цели нанасяне на крайна вреда (например смърт). Всяко насилие е агресия, но много случаи на агресия не са насилствени, например умишленото увреждане на нечия собственост е акт на агресия, но не е насилие.

Агресивното поведение се разграничава от агресивността като черта. Високите стойности на агресивността като черта характеризират индивиди, които са склонни към враждебни когниции и гневни афекти, както и към готовност за физическа и вербална агресия. (Buss, & Perry, 1992)

Андерсън и Бушман изграждат *Общ модел на агресията* (General Aggression Model), който е фокусиран върху *човека в ситуацията* – *епизод*, състоящ се от един цикъл на продължаващо социално взаимодействие. Трите основни фокуса в модела се отнасят до: личността и ситуацията; когнитивните, афективните и възбудните пътища, чрез които входните променливи оказват своето въздействие; резултатите от основната оценка и процесите на вземане на решение. (Anderson, & Bushman, 2002)

Личностните променливи включват черти, пол, вярвания, нагласи, ценности, дългосрочни цели и сценарии.

Определени черти предразполагат хората към високи нива на агресия. Някои хора, които често проявяват агресия към другите, го правят до голяма степен поради склонността си към атрибутиране на враждебност, уклони във възприятията и очакванията. Други резултати доказват, че хората със завишена или нестабилна нарцистична самооценка са склонни към гняв и са силно агресивни, когато високата им самооценка е застрашена. (По: Anderson, & Bushman, 2002: 35)

Като се позовават на резултати от изследвания и данни на Федералното бюро за разследване (САЩ) за периода 1951 – 1999 година, Андерсън и Бушман отбелязват, че мъжете и жените се различават по агресивните си наклонности, особено по отношение на най-агресивните прояви – убийства и нападения при утежняващи обстоятелства. Съотношението между мъжете и жените, извършили убийства за посочения период е приблизително 10:1. Лабораторните изследвания често показват подобен полов ефект, но провокацията драстично намалява половите различия във физическата агресия, а специфичните видове провокация влияят диференцирано върху мъжката и женската агресия. Мъжете по-често си служат с директна агресия, докато жените – с индиректна агресия. Много от тези различия вероятно се дължат на различен опит в социализацията. Еволюционните обяснения на някои ключови различия между половете също намират емпирична подкрепа. Например, мъжете са по-разстроени от сексуалната изневяра на партньорките си, отколкото от емоционалната изневяра, докато обратното се наблюдава при жените. Във всички тези примери разбирането за половите различия в агресията е значително подобро от откриването на диференцирани афективни реакции. (Anderson, & Bushman, 2002)

Позовавайки се на изследванията на Алберт Бандура, Андерсън и Бушман отбелязват, че вярванията играят роля за готовността за агресия. Особено важни са вярванията, свързани с ефективността. Тези, които вярват, че могат успешно да извършат конкретни агресивни действия и че тези действия ще доведат до желаните резултати (ефикасност на резултата), е много по-вероятно да изберат агресивно поведение, отколкото тези, които не са толкова уверени в ефикасността на агресивните действия.

Нагласите, разбирани като общи оценки, които хората имат за себе си, за другите хора, обекти и проблеми, са друга личностна променлива в модела на Андерсън и Бушман. Положителните нагласи към насилието като цяло също подготвят някои индивиди за агресия. Повечето специфични положителни нагласи към насилие срещу определени групи хора също увеличават агресията срещу тези групи.

Ценностите – убежденията за това какво е редно или трябва да се прави, също имат роля в готовността за агресия. За някои хора насилието е напълно приемливо средство за справяне с междуличностни конфликти.

Дългосрочните, абстрактни цели също влияят върху готовността на индивида за агресия. Например, първостепенната цел на някои членове на банди е да бъдат уважавани и да се страхуват от тях. Подобна цел очевидно оцветява възприятията на човека за епизоди, ценности и убеждения за уместността на различни начини на действие. По подобен начин личната житейска цел за придобиване на богатство може да повиши готовността на човека за инструментални агресия. (Anderson, & Bushman, 2002)

Интерпретационните и поведенческите сценарии, които човек носи в социалните ситуации, също влияят върху готовността на човека за агресия според авторите на общия модел на агресията.

Ситуационните фактори включват всички важни характеристики на ситуацията, например наличието на провокация или агресивен сигнал. Подобно на личностните фактори, ситуационните фактори влияят на агресията, като въздействат върху познанието, афекта и възбудата. Основни ситуационни фактори в модела на Андерсън и Бушман са: агресивен сигнал, провокация, фрустрация, болка или дискомфорт, въздействие на вещество, стимул.

Агресивните сигнали са обекти, които извикват в паметта понятия и преживявания, свързани с агресия, например телевизионни предавания, филми и видеоигри с насилие.

Една от най-важните единични ситуационни причини за човешката агресия е междуличностната провокация. Провокациите включват обиди, оскърбления, други форми на вербална агресия, физическа агресия, намеса в опитите на човека да постигне важна цел, например възприеманата несправедливост е положително свързана с агресията на работното място.

Фрустрацията може да се определи като блокиране на постигането на целта. Доказано е, че дори напълно оправдани фрустрации увеличават агресията срещу фрустратора и дори срещу лице, което не е отговорно за неуспеха при постигането на целта – агресия, при която обект не е лицето, което е предизвикало първоначалната фрустрация, е често срещано явление.

Позовавайки се на резултати от изследвания на Ленард Бърковиц, Андерсън и Бушман посочват, че дори несоциални аверсивни условия (напр. високи температури, силен шум, неприятни миризми) увеличават агресията. Остри аверсивни стимули, като например болка, причинена от потапяне на ръката в кофа с ледена вода, увеличават агресията. Общият дискомфорт, като този, предизвикан от пребиваване в гореща стая, може да също да увеличи агресията; изглежда, че този ефект се медира главно чрез увеличаване на негативния афект, въпреки че е

възможно да действат също когнитивни и възбудни процеси. (Anderson, & Bushman, 2002)

Различни вещества като наркотици, алкохол и кофеин, също могат да повишат агресивността. Тези ефекти изглежда са по-скоро косвени, отколкото преки; Бушман установява, че факторите, фасилитиращи агресията (провокация, фрустрация, агресивни сигнали), имат много по-силно въздействие върху хора, които са под влияние на наркотици, отколкото върху хора, които не са под въздействието на наркотици. (По: Anderson, & Bushman, 2002: 38)

Стимулите, които могат да увеличат агресията, са толкова на брой, колкото е броят на предметите, които хората искат или желаят. Чрез увеличаване на конкуренцията субективното значение или стойността на даден обект променя възприеманото съотношение цена – полза, което е предпоставка за увеличаване на агресията.

Когнитивните, афективните и възбудните пътища, чрез които входните променливи оказват своето въздействие, съставят втория основен фокус в модела на Андерсън и Бушман.

Враждебните мисли оказват влияние върху агресивното поведение, като увеличават относителната достъпност на свързаните с агресия ресурси в паметта. Честото активиране на даден ресурс води до неговата хронична достъпност, докато незабавното активиране в дадена ситуация води до това, че ресурсът става достъпен за кратко време. Временното повишаване на достъпността се определя като прайминг. Множество фактори, например насилие, излъчвано в медиите, могат да доведат до враждебни мисли и агресия.

Хюзман описва основните процеси, които са в основата на разработването на достъпни агресивни сценарии. По подобен начин приписването на враждебност на другите може да доведе до активиране на агресивен поведенчески сценарий спрямо тях. (По: Anderson, & Bushman, 2002: 38)

Лошото настроение и негативните емоции също могат да влияят, като определят общ негативен фон и така създават предпоставки за агресивно поведение. Много личностни променливи са свързани с афектите и имат отражение върху агресивността. Например враждебността като черта, измерена чрез скали за самооценка, е положително свързана с враждебността като състояние.

Експресивните моторни реакции са автоматичните реакции, които се появяват във връзка със специфични емоции, които имат ясно лицево изражение. Според Ленард Бърковиц аверсивните преживявания активират моторни програми, свързани с агресията, които надхвърлят обикновеното изражение на лицето. Някои когнитивни структури (например сценарии) включват тенденции за действие, които се активират, когато самата структура достигне прага на дразнимост. (По: Anderson, & Bushman, 2002: 39)

Позовавайки се на резултати от изследвания, Андерсън и Бушман считат, че възбудата може да повлияе на агресията по три начина. Първо, възбудата от нерелевантен източник може да стимулира или засили доминиращата тенденция за действие, включително агресивните тенденции. Ако човек е провокиран или по друг начин подтикнат към агресия в момента, в който се появява повишена възбуда, може да се стигне до засилена агресия. Второ, възбудата, предизвикана от нерелевантни източници (например упражнения), може да бъде погрешно обозначена като гняв в ситуации, включващи провокация, като по този начин се предизвиква агресивно поведение, мотивирано от гняв. Този процес на неправилно етикетиране е определен от Долф Зилман като *пренос на възбуда*. Теорията за пренос на възбудата предполага, че този вид ефект на възбуда може да се запази в продължение на дълъг период от време. Дори след като възбудата се разсее, индивидът може да остане потенциално агресивен, докато продължава да съществува самогенерираният етикет *гневен*. Трета, и все

още непроверена възможност според авторите е, че необичайно високите и ниските нива на възбуда могат да бъдат аверсивни състояния и следователно да стимулират агресията по същия начин, както и други аверсивни или болезнени стимули. (По: Anderson, & Bushman, 2002: 39)

Афектът може да се разглежда като част от семантичната памет, която може да бъде активирана чрез процеси на разпространение на активацията. По този начин враждебните когниции могат да направят враждебните чувства по-достъпни и обратно.

Третият фокус в модела на Андерсън и Бушман, върху резултатите, включва няколко сложни информационни процеса, вариращи от относително автоматични до силно контролирани. Резултатите от входящата информация влизат в процесите на оценка и вземане на решение чрез въздействието им върху познанието, афекта, и възбудата. Автоматичните процеси са обозначени като *непосредствена оценка*, докато контролираните процеси са обозначени като *преоценка*. Резултатите от процесите на вземане на решение определят крайното действие на епизода. Резултатът след това преминава през социалното взаимодействие, за да се превърне в част от входящата информация за следващия епизод.

Андерсън и Бушман определят незабавната оценка като автоматична, сравнително лесна, спонтанна и в повечето случаи протичаща без осъзнаване. В зависимост от обстоятелствата незабавната оценка може да доведе до автоматичен извод за черта или за ситуация. Например, ако даден индивид мисли агресивно и е блъснат от друг, той вероятно ще възприеме блъскането като агресивно действие от страна на другия човек. Но ако мишената мисли за това, колко много хора има в стаята, същото блъскане вероятно веднага ще бъде възприето като случайно последствие в тясното пространство. Настоящото вътрешно състояние определя до голяма степен, какъв тип автоматичен извод се

генерира. Както индивидът, така и факторите на ситуацията определят настоящото вътрешно състояние.

Непосредствените оценки включват афективна информация, информация за целите и намеренията. Агресивната оценка може да включва афект, свързан с гнева, цел за отмъщение и специфично намерение да се осъществи тази цел. Реакцията се различава в зависимост от социалното учение на човека (от неговия опит) и актуалното състояние на ума (какви знания и структури са най-достъпни в момента).

Според Андерсън и Бушман това, което се случва след непосредствената оценка, зависи от други ресурси. Ако лицето разполага с достатъчно ресурси (време, познавателен капацитет) и ако резултатът от незабавната оценка е едновременно важен и неудовлетворителен, тогава индивидът ще се ангажира с по-интензивни преоценки. В противен случай се стига до импулсивни действия, които могат да бъде агресивни или неагресивни в зависимост от съдържанието на непосредствената оценка.

Преоценката включва търсене на алтернативен поглед върху ситуацията. Тя може да включва търсене на подходяща информация за причината за събитието и търсене на характеристики на актуалната ситуация. Преоценката може да включва многобройни цикли, тъй като се разглеждат и отхвърлят алтернативи. В даден момент процесът се прекратява и се стига до обмислена посока на действие. Ако преоценката доведе лицето до убеждението, че блъскането е било умишлено, индивидът може да реагира с обмислено агресивно действие, което може да бъде хладнокръвно пресметливо или да има афективни характеристики. Всъщност преоценката може да повиши нивото на гняв, тъй като минали обиди са извадени от паметта или когато щетите, нанесени на социалния имидж, станат по-очевидни. Актуалното

вътрешно състояние се влияе и от двата вида оценки. (Anderson, & Bushman, 2002)

Изследване, проведено от Барат и колеги (Barratt, Stanford, Dowdy, Liebman, & Kent, 1999), потвърждава издигнатата от тях хипотеза, че импулсивната (impulsive aggression) и преднамерената агресия (premeditated aggression) са отделни конструктори. Импулсивната агресия се отнася за непланирани агресивни действия, които са спонтанни по своя характер, гневни, реактивни, не са провокирани или са непропорционални на провокацията. Извършителите им често обявяват, че съжаляват за поведението си. За разлика от импулсивните, неимпулсивните агресивни действия се определят като планирани, предварително обмислени, инструментални или проактивни и обикновено се приемат като *хладнокръвни* действия. Авторите установяват, че гневът, особено гневното избухване, са значимо свързани с импулсивната агресия, но не и с преднамерената агресия.

Агресивното поведение е свързано с други форми на рисково поведение, сред които рисковото шофиране. В изследване на шофьори, които имат приблизително равен брой часове шофиране за денонощие, изминато разстояние и периодичност на шофирането, проведено от Дефенбахер и колеги се установява, че изследваните лица с високи стойности за гняв, които споделят наличието на проблем с гнева при шофиране, по-често участват в пътно-транспортни произшествия от изследваните лица с високи стойности за гняв, които не споделят наличие на проблем с гнева при шофиране; двете групи значително по-често участват в пътно-транспортни произшествия от изследваните лица с ниски стойности за гняв, които не споделят наличие на проблем с гнева при шофиране. (Deffenbacher, Lynch, Filetti, Dahlen, & Oetting, 2003)

Авторите считат, че поради съобразяването на независимите променливи в извадката резултатите не са повлияни от диференцирано

излагане на потенциална провокация за гневна реакция, а изглеждат по-разбираеми от гледна точка на предиспозицията към гняв зад волана във взаимодействие с подобна среда за шофиране (приблизително каквато е и за останалите изследвани лица).

Въпреки разликите в броя пътно-транспортни произшествия, групите изследвани лица с високи стойности за гняв не се различават една от друга по отношение на гнева си по време на движение в час пик, в най-силно разгневяващите ги ситуации, нито по отношение на честотата и интензивността на гнева в ежедневието и съобщават за значително повече гняв при всички тези променливи, отколкото групата изследвани лица с ниски стойности за гняв, които не споделят наличие на проблем с гнева при шофиране. Но при отчитането им за дълъг период от време, например една година, разликите стават съществени. Например, ако изследваните лица са шофирали средно 300 дни в годината, шофьорите с ниски стойности за гняв, които не споделят наличие на проблем с гнева при шофиране, се разгневяват 327 пъти, докато групата изследвани лица с високи стойности за гняв, които не споделят наличие на проблем с гнева при шофиране се разгневяват 714 пъти, а групата изследвани лица с високи стойности за гняв, които споделят наличие на проблем с гнева при шофиране се разгневяват – 849 пъти. (Deffenbacher, Lynch, Filetti, Dahlen, & Oetting, 2003)

1.2.8. Самонараняване

Според Матю Нок всички поведения, които се извършват умишлено и със съзнанието, че могат или ще доведат до някаква степен на физическо или психическо нараняване, следва да бъдат концептуализирани като самонараняващи поведения. (Nock, 2010: 342)

Самонараняването и в резултат отнемането на собствения живот е комплексен проблем. То е резултат от взаимодействието на генетични, личностни фактори и фактори на средата. Дори определението на

понятието *самоубийство* представлява трудност. В повечето случаи самоубийството се определя като умишлено самоналожена смърт или като съзнателен акт на самоволно унищожение на индивида, от когото актът се възприема като най-доброто решение. (Дюркем, 1999; Брониш, 2000; Air Force Guide for Suicide Risk, 2014)

Томас Брониш разграничава три *форми на суицидно изживяване и поведение: суицидни идеи, суицидни опити и самоубийства*. Идеите за самоубийство могат да включват мисли за смъртта изобщо, както и за собствената смърт, желание за смърт и тясно суицидна идея (например *искам да се самоубия* или *как мога да се самоубия*). Опитът за самоубийство се определя като *парасуицид – активно намерение за приключване на собствения живот*. Според Брониш *самоубийството е опит за убийство, довел до смърт*. (Брониш, 2000: 12)

Матю Нок отбелязва, че е необходимо да се разграничават суицидните от несуйцидните явления. Суицидните явления могат да бъдат класифицирани в три основни типа. Идеята за самоубийство се отнася до мислите за самоубийство; планът за самоубийство се отнася до обмислянето на конкретен метод, чрез който човек възнамерява да умре; а опитът за самоубийство се отнася до ангажиране в потенциално самонараняващо поведение, при което има намерение да причини собствената си смърт. Несуйцидните явления също могат да бъдат класифицирани в три основни типа. Заплахата със самоубийство, или самоубийственият жест се отнася до поведение, при което лицата целят другите да вярват, че възнамеряват да се самоубият, когато в действителност нямат намерение да го направят. Целта на поведението е да се съобщи за проблем и/или да се потърси помощ от другите. Несамоеубийственото самонараняване се отнася до директно и преднамерено унищожаване на телесни тъкани при липса на намерение да се самопричини смърт. Мислите за самонараняване се отнасят до мислите за извършване на поведението, което все още не е реализирано,

но само по себе си обикновено е предшественик на самонараняването. (Nock, 2010)

Според Нок, въпреки че пряко самонараняващи поведения извършва една част от общото население, по-голямата част от населението е ангажирана с поведения, които непряко причиняват някаква степен на телесна или психологическа вреда. Употребата на алкохол, храни с високо съдържание на мазнини, тютюн и т.н. обикновено не се извършват с намерение индивидът да си навреди, а защото водят до изпитване на удоволствие, наслада. Произтичащата от тях вреда е непряк и непреднамерен страничен ефект. Такива поведения обикновено не се отнасят до пряко самонараняване, а по-скоро се определят като непряко самонараняващо или нездравословно поведение.

Опитите за самоубийство и осъществените самоубийства са от най-драматичните инциденти в армейската среда, както поради трагичната загуба или сериозната заплаха от загуба на човешки живот, така и поради изключително силното въздействие на тези инциденти върху близкото и по-далечно обкръжение на починалия (пострадалия), което задълго и сериозно разстройва войсковия живот. Тези ситуации се утежняват допълнително от негативния обществен резонанс и от често последващите административни наказания на част от личния състав.

Прогнозирането на риска за самоубийство е изключително отговорна и трудна задача в работата на лекарите от медицинските служби и психолозите във военните формирования. По статистически данни между 22 и 27% от самоубилите са се консултирали в последната седмица и между 44 и 65% в месеца, предхождаш самоубийството, а над 7% са били под медицинско или психиатрично наблюдение, или и двете заедно, в продължение на една година преди извършването на акта. (Air Force Guide for Suicide Risk, 2014)

През 2017 г. едно от най-мощните проучвания на самоубийствата във военната история заключава, че Силите за

специални операции на САЩ са с почти нулев риск от самоубийства, като се твърди, че те са изключително резилентни поради своя *строг подбор, интензивно обучение, силна сплотеност на подразделенията или психологически и биологични характеристики*. През 2018 г. броят на самоубийствата в Силите за специални операции на САЩ се утроява. (Kemplin, Paun, Godbee, & Brandon. 2019)

Тези данни доказват значимото място на самонараняването в общия проблем, който се изследва като рисково, импулсивно и саморазрушително поведение.

Работата по превенция на самоубийствата във формированията включва оценка на актуалния риск, който се изследва от психолозите и командирите (AFRAM 44-160, 2001: 30) чрез ранжиране на основните рискови фактори:

1. Самоубийство (мисли, намерения)
2. Стресори и способност за справяне
3. Сплотеност и морал на подразделението
4. Семейни проблеми
5. Употреба на алкохол
6. Разделяне на семейството (предислокация, командировка)
7. Насилие в семейството
8. Депресия
9. Употреба на психоактивни вещества (различни от алкохол/тютюн)
10. Качество на живот, общо благосъстояние

Авторите на програмата за превенция на самоубийствата във ВВС на САЩ добавят към оценката на актуалния риск необходимостта от ангажиране на всички организационни нива, като акцентират на участието на командването, обучение и подготовка на всички нива, при необходимост преустройство на службите, участващи в осигуряването

(медицински, психологически и др.), изследване или оценка на поведението на подразделенията и наблюдение. (AFRAM 44-160, 2001)

В Българската армия превантивните мерки по отношение на опитите за самоубийство и самоубийствата са предмет на институционално уреждане в Наредба № Н-3. Основните дейности в работата на психолозите и командирите от всички нива се структурират в три нива:

- Организационни дейности – обучение на преките командири за разпознаване, повлияване и насочване на военнослужещите с рисково (автоагресивно) поведение и оптимизиране дейността на постоянно действащите комисии за превенция на рисковото поведение.

- Групови дейности – подпомагане на командирите при управление на груповата динамика в малката бойна единица (поддържане на висока сплотеност, съпричастност, доверие и др.).

- Индивидуални дейности – планиране и детайлизиране на работата с военнослужещите, идентифицирани като рискови. (Наредба Н-3, 2020: 34).

1.2.9. Нарушаване на закона

Наоми Садех и Ариеле Баскин-Сомерс извеждат нарушаването на закона като общ фактор на рисковото поведение, тъй като повечето форми на рисково поведение предполагат нарушаване на закона: употребата на наркотици, злоупотребата с алкохол и рисковото шофиране (например превишаване на установената скорост на движение), агресивното поведение, включващо кражба и нападение, са примери за тази свързаност. (Sadeh, & Baskin-Sommers, 2017)

Употребата на наркотици е забранена във Въоръжените сили в България, както и употребата на алкохол в работно време, включително за целия срок на участието в мисии и операции извън територията на

страната. Нарушенията на закона водят до дисциплинарни санкции, включително дисциплинарно уволнение.

1.3. Структурен подход към личността за изучаване на рисковото поведение

При подбора на релевантни на темата психологически теории са отчетени специфики, свързани с естеството на работата и задачите, които изпълняват военнослужещите от състава на ВВС, както и необходимостта от разработване или адаптиране на психологически инструментариум, който е приложим за изследване и прогноза на рисковото поведение.

Структурният подход към личността предоставя необходимата база за изучаване на динамична същност, каквато е рисковото поведение.

1.3.1. Петфакторен модел на личността (Голямата петорка)

Голямата петорка е концептуален модел за изучаване и изследване на личността. Различните аспекти на човешкото поведение се свързват със съответни комбинации на основните фактори и степента на тяхната изразеност.

Джон Джонсън представя преглед на пътя на Голямата петорка (Johnson, 2017). В него се проследява развитието на две отделни изследователски линии: Модел на Големите пет (Big-Five Model, BFM) и Петфакторен модел (Five-Factor Model, FFM).

Първият и по-стар модел – BFM, се корени в анализи на думи, описващи личността във всекидневния език. Тъй като тези думи са идентифицирани от речник, тази линия на изследване често се определя като *лексикална традиция*.

Вторият път към петте основни личностни фактора – FFM, се проследява чрез въпросници, съставени от психолози, за да представят теоретични конструкти, както и за практически приложения, като психиатрична диагностика или професионален подбор. Тази втора линия на изследване може да бъде определена като *конструктивно-аналитична традиция*.

Лексикалната традиция се основава на така наречената *основна лексикална хипотеза* – *най-важните индивидуални различия в човешките взаимодействия са представени чрез самостоятелни думи в речниците на някои или всички езици в света* (Goldberg, 1990: 1216).

Изследванията на Гордън Олпорт и Хенри Одберт поставят началото на тази линия, тъй като двамата извършват изчерпателно каталогизиране на думите в английския език, които описват личността и нейното поведение и са включени в речника на Уебстър. След като идентифицират близо 18000 описателни за личността думи, Олпорт и Одберт ги сортират в няколко категории. Единствената категория, която те приемат като подходяща за описание на личността, съдържа 4504 думи, които се отнасят до стабилни черти (например общителен, стеснителен). Тази подгрупа от приблизително 4500 думи, които изследователите на чертите наричат основни термини, става отправна точка на бъдещите усилия за извличане на набор от основни черти на личността. (По: Johnson, 2017)

Следващата стъпка към Голямата петорка е дело на Реймънд Кател. Според него списък с 4500 думи за личностни черти е непрактично дълъг за научни изследвания и съвместно със студент филолог предприемат процедура за намаляване на този списък, като сортират думите в приблизително 160 клъстера, които са преценени като синоними или почти идентични по значение (напр. приказлив, разговорлив). Тези клъстери са предимно биполярни, като думите са сдвоени с антоними (напр. приказлив с мълчалив). Повечето от

публикацииите му върху получените резултати се отнасят за 171 клъстера. (По: John, Angleitner & Ostendorf, 1988)

Кател подлага на проверка резултатите, като 100 респонденти оценяват колко характерен или нехарактерен е всеки клъстер за описание на личността, а след това изследователският екип изчислява коефициентите на корелация. Кател прилага факторен анализ на 35 широки клъстера и разкрива 12 лексикални фактора, към които той добавя още 4, които според него са необходими за покриване на всички основни личностни черти. В резултат от тази процедура Кател съставя личностния въпросник 16PF, който се използва и до днес за измерване на 16-те личностни фактора.

Ърнест Тюпс и Реймънд Кристъл, психолози от военновъздушната база Лакланд в Тексас, са свързани с лексикалната традиция чрез изследване, в което кандидатите за пилоти от даден випуск оценяват личностни черти на своите колеги конкуренти. Този подход е замислен заради опасението, че самооценъчните въпросници в условия на конкуренция с цел подбор предполагат голям брой социално желателни отговори и фалшифициране на собствените резултати в положителна посока. Подходът не е приложен за подбор поради друго не по-малко основателно опасение – в условията на подбор изследваните биха могли да фалшифицират в негативна посока резултатите на конкурентите си.

Тюпс и Кристъл се отказват от първоначалния замисъл, но прилагат факторен анализ към резултатите от изследването си. Те анализират по същия начин резултатите от четири нови извадки: три големи извадки от завършили училище за офицери от Военновъздушните сили и голяма извадка от курсанти и военнослужещи от командването и щаба на Военновъздушните сили. Във всички резултати откриват ясни доказателства за пет фактора, които наричат *surgency* – енергичност, *agreeableness* – сговорчивост, *dependability* – надеждност, *emotional*

stability – емоционална стабилност и *culture* – култура. (Tupes & Christal, 1961)

Уорън Норман прави опит за репликация на получените от Тюпс и Кристъл резултати със студенти в университета в Мичиган и съобщава за ясна репликация на петте фактора, но избира различни имена за някои от тях: *extroversion or surgency* – екстроверсия или енергичност, *agreeableness* – сговорчивост, *conscientiousness* – съвестност, *emotional stability* – емоционална стабилност и *culture* – култура. (Norman, 1963)

Въпреки получения резултат Норман не е напълно убеден, че петте обобщени черти (фактора) са достатъчни за описание на личността. Люис Голдбърг продължава работата на Норман и също като него запазва скептицизъм относно получения модел. Именно Голдбърг използва израза *big five* през 1981 година – отначало с малки букви и в кавички. (По: Johnson, 2017)

Джон (Джак) Дигман и Наоми Такемото извършват повторен анализ на корелациите между шест изследвания, включително на проведеното от Кател и установяват, че Големите пет фактора са силно свързани в шестте бази данни, като корелационните коефициенти са по-големи от 0,9. Независимо дали учителите оценяват децата, кандидатите за офицери се оценяват един друг, студентите се оценяват един друг или клиницисти оценяват завършилите стажанти, резултатите са почти еднакви. (Digman & Takemoto-Chock, 1981)

След още едно десетилетие изследвания и множество доказателства за репликации на петте фактора Люис Голдбърг се заема с разработването на маркерни скали за петте фактора. В края на 90-те години той пренасочва вниманието си от отделните думи към кратки фрази, описващи личността. (Goldberg, 1999)

Джон Джонсън посочва, че в резултат от анализите на бази данни и научни дискусии Голдбърг и Дигман допринасят за преосмислянето на имената на някои от факторите. Предложеното от Норман название на

първия фактор *екстроверсия* се заменя с *екстраверсия* поради съображението, че това е предпочитаният от автора на термина Карл-Густав Юнг начин за изписване. Петият фактор *култура* е преименуван на *интелект*, тъй като според Голдбърг названието култура е артефакт от премахването на описващи интелекта думи, което Кател извършва с цел конструирането на отделен тест за интелигентност. (Johnson, 2017)

Основната критика към лексикалната традиция е, че тя е описателна и атеоретична. За разлика от описателния, атеоретичен характер на лексикалните изследвания, голяма част от изследванията в конструктивно-аналитичната традиция включва измерване на научни, теоретични конструкти. (McCrae & John, 1992)

Робърт Хоган провежда изследвания с Калифорнийския личностен въпросник (CPI), след което съставя нов личностен въпросник, необходим за изследвания и консултации. Добре запознат с лексикалната традиция, от социоаналитична перспектива Хоган изгражда въпросника си около петте фактора, описани от Норман. В резултат е конструиран Личностен въпросник на Хоган – NPI, който се прилага в изследвания за професионален подбор и организационно поведение. (Hogan & Hogan, 1992)

Пол Коста-младши и Робърт Маккрей включват 16PF на Кател в обхватно лонгитудно изследване и провеждат клъстерен анализ на айтемите. (Costa & McCrae, 1976) Идентифицираните три клъстера, разкрити от анализа, са невротизъм (Neuroticism) и екстраверсия (Extraversion), добре познати от историята на личностните въпросници, особено поради изследванията на Ханс Айзенк; третият клъстер е отвореност за опит (Openness to experience). Маккрей и Коста формулират по различен начин айтемите, които описват трите фактора и съставят нов въпросник, чието име NEO е абривиатура от имената на трите фактора. NEO съдържа три домейна за измерване на факторите, а всеки домейн включва шест фасети, които измерват по-тесни аспекти.

По-късно Коста и Маккрей приемат тезите на Голдбърг за необходимостта от включване на факторите *сговорчивост* и *съвестност*. Така се появяват последователно личностният въпросник NEO PI с фасети само към първите три фактора и ревизираната версия NEO PI-R с фасети към петте основни фактора (Costa & McCrae, 1995).

Двете традиции за изучаване на петфакторния модел се интегрират, като остават някои дискуссионни въпроси, свързани с етикетите на факторите, което не променя тяхното съдържание.

Факторът *екстраверсия* се описва чрез черти като общителност, асертивност, енергичност, търсене на тръпка и приключения, позитивна емоционалност, топлиота.

Факторът *сговорчивост*, се описва чрез чертите доверчивост, откровеност, алтруизъм, отстъпчивост, скромност, добронамереност.

Факторът *съвестност*, се разкрива чрез чертите компетентност, организираност, отговорност, ориентираност към резултати, самодисциплинираност, премереност (отсъствие на импулсивност).

Факторът *невротизъм* съдържа чертите тревожност, враждебност, депресивност, стеснителност, импулсивност (променливост на настроенията), ранимост (уязвимост).

Факторът *отвореност за опит* се характеризира чрез любопитство, въображение, артистичност, широк кръгзор на интересите, чувствителност, оригиналност (нетрадиционност).

Томас Чаморо-Премусик посочва примери за съпоставимост на резултати от изследвания с различни методи и Голямата петорка. Например склонността за оценяване на собственото поведение чрез обратната връзка от другите може да бъде установена чрез високи стойности на факторите *сговорчивост*, *екстраверсия* и *невротизъм*. *Авторитаризмът* може да се разглежда като комбинация от ниски стойности по *сговорчивост* и *отвореност за опит*. (Чаморо-Премусик, 2015: 67)

Работата върху конструирането на надеждни инструменти за изследване на Големите пет фактора на личността продължава, както може да се проследи в публикациите на Кристофър Сото и колеги. Разработени са фасетни скали, изследват се индивидуални различия, извършени са множество съпоставителни изследвания (Soto, John, Gosling, & Potter, 2008; Soto, & John, 2009a; Soto, & John, 2009b.; Soto, John, Gosling, & Potter, 2011).

Ирина Зиновиева отбелязва съществено ограничение на Голямата петорка, според което *дименсиите на петте фактора са използвани в подход, центриран върху променливите, а не върху индивида. Те пресъздават общата структура на атрибутите, прилагани при описанието на популацията, което не означава, че конкретната конфигурация на конкретния индивид би имала същия строеж. Има съществена разлика между модел за измеренията на личностните характеристики в общия случай и структурата на личността у конкретния индивид.* (Зиновиева, 2011: 33)

Посоченото ограничение следва да бъде отчитано при изучаване на индивидуалните диспозиции и тяхното конкретно съдържание в изследваната личност.

1.3.2. Сравнителни изследвания с Голямата петорка

Изследване с версия на Голямата петорка на 114 пилоти (64 мъже и 50 жени) от Военновъздушните сили на САЩ показва, че резултатите на пилотите са по-ниски от тези на нормиращата извадка по скалите *невротизъм* и *отвореност за опит* и по-високи по скалите *екстраверсия*, *сговорчивост* и *съвестност*. Според авторите на изследването тези резултати са предиктори на поведение, изразяващо се в избягването на вземане на импулсивни и необосновани решения, както и извършване на необичайни или неразрешени действия, от една страна, а от друга страна – добро качество и честота на комуникацията,

ефективно управление на екипажа и добросъвестно изпълнение на задачите. (McGlohn, King, Retzlaff, Flynn, & Butler, 1996; Карева, 2012)

Моника Мартинусен и Дейвид Хънтър отбелязват при преглед на публикации от изследвания за успешното изпълнение на летателната работа при военни пилоти значимостта на *емоционалната стабилност* и *съвестността*, съчетани с мотивация за постижения и способността бързо да се вземат решения и да се предприемат действия. (Martinussen, & Hunter, 2010)

От изследване на повече от 1300 американски курсанти в курса на обучение за военни пилоти Калистър и колеги извеждат следните профили:

Средностатистическият курсант мъж е по-екстравертен от мъжете в нормиращата извадка. Макар и да не е особено сговорчив в личен план, той е много по-настойчив, физически активен и търси вълнение и стимулация. Средностатистическият пилот курсант изглежда алтруистично настроен, но в същото време е силно конкурентен, скептичен и упорит. Той описва себе си като ориентиран към постижения, високо компетентен, отговорен и способен да се справя с високи нива на стрес.

Средностатистическият курсант жена показва много сходни характеристики. Тя е общителна, активна и напориста, силно конкурентна, упорита и ориентирана към постижения. Тя е по-отворена към нови преживявания, като например нови идеи, емоции, действия и творческа мисъл от жените в нормиращата извадка. Според авторите подобна констатация не е изненадваща, като се има предвид, че пилотирането на военен самолет не се вписва в традиционните женски роли. Средностатистическата жена курсант също като жените в нормиращата извадка изглежда склонна да изпитва емоции, но тя може да се чувства по-малко срамежлива и по-малко уязвима от

средностатистическата жена. (Callister, King, Retzlaff, & Marsh, 1999: 887)

Изследване с версия на Голямата петорка установява, че участниците в рисков спортове имат значително по-високи нива на *екстраверсия* и *отвореност за опит* и по-ниски нива на *съвестност* и *невротизъм*. (Tok, 2011)

В изследване на корелации между импулсивността и Голямата петорка са идентифицирани четири отделни фасети на личността, свързани с *импулсивното поведение*, които са обозначени като *настойчивост*, (*липса на*) *предварителна преценка*, (*липса на*) *постоянство* и *търсене на усещания*. (Whiteside & Lynam, 2001).

Като обобщават резултатите от проведено изследване на 764 респонденти в две извадки, Елизабет Джозеф и Дон Цанг заключават, че чрез Голямата петорка могат да бъдат обяснени между 33% и 42% от дисперсията на поемането на риск. Те заключават, че общото поемане на риск е относително уникален конструкт и може да бъде по-добре концептуализиран като съставна черта, която се състои от няколко компонента от Голямата петорка. Профилът на склонния към поемане на риск респондент според получените резултати предполага *високи стойности за екстраверсия и отвореност за опит*, *ниски стойности за сговорчивост, невротизъм и съвестност*. (Joseph & Zhang, 2021)

На база резултатите от емпирично изследване Петров и колеги извеждат профил на личност със склонност към рисково поведение, според който хипотетичната личност със склонност към рисково поведение е на възраст до приблизително 41 години, като при високи стойности на *екстраверсия и отвореност за опит* може да се прогнозира *рисково търсене на усещания*; при високи стойности на *невротизъм* и ниски стойности на *сговорчивост и съвестност* може да се прогнозира *импулсивно рисково поведение*. (Петров, Танева и Карева, 2022)

1.4. Превенция на рисковото поведение във Военновъздушните сили

Специфичните условия на труд, множеството рискови и екстремални ситуации, както и ненормираното работно време изискват от военнослужещите да са в добро здраве, съчетано с благоприятни за изпълнението на задачите личностни характеристики, способности и поведение. Наличието на повишен професионален стрес, изискванията на социалната среда, семейните взаимоотношения, културата и трудностите за постигането на целите, от една страна, съотнесени към съответните личностни и професионални способности и умения на военнослужещия, от друга страна, могат да доведат до прояви на различни форми на рисково поведение.

Поради обективните и субективните предпоставки за рисково поведение, с цел превенция и опазване на живота и здравето на личния състав, законово са регламентирани права и задължения на военнослужещите, които имат пряка връзка с темата. Нормативни документи, които имат връзка с темата, са:

- Закон за отбраната и Въоръжените сили на Република България;
- Правилник за прилагане на Закона за отбраната и Въоръжените сили на Република България;
- актове на министъра на отбраната;
- Наредба Н-3 от 03.02.2020 г. за психологичното осигуряване в Министерството на отбраната, структурите на пряко подчинение на министъра на отбраната и Българската армия;
- Наредба Н-6 от 13.02.2018 г. за военномедицинската експертиза;
- Наредба Н-5 от 27.06.2012 г. за условията и реда за предотвратяване, контрол и установяване на годността за военна служба на военнослужещи при употреба на алкохол и злоупотреба и/или зависимост от наркотични вещества;

- Наредба Н-2 от 03.05.2012 г. за разследване на авиационни произшествия с военни въздухоплавателни средства.

В *Наредба Н-2* за разследване на авиационни произшествия с военни въздухоплавателни средства е регламентирана работата на специализирано звено за разследване на авиационни събития, включваща поддържането на информационна система с база данни от авиационните произшествия, сериозни инциденти и инциденти и случаи, застрашаващи безопасността на полетите, информационна система за препоръки за безопасност, както и система за анонимно докладване на рискове и опасности във военната авиация, като се отчита, че лицата, подали доклади по системата за анонимно докладване на рискове и опасности във военната авиация, се ползват с анонимност, а информацията от тях не се огласява, с изключение на случаите на престъпление. (Наредба Н-2, 2012)

По този начин се насърчава развиването на културата на безопасността и културата на справедливостта в авиацията, които са неразделна част от превенцията на рисковото поведение.

В *Наредба Н-6* за военномедицинската експертиза сред критериите за негодност са изведени група проблеми, свързани с рисковото поведение: стил на живот (употреба на алкохол и/или наркотични вещества, липса на физическа активност, неподходящи навици на хранене, високо рисково поведение, склонност към хазартни игри, себеувреждащо поведение и др.); данни за други рискови фактори (несъобразяване с предписан режим или медицинско лечение, неклаифицирана другаде психологична травма, самоувреждане, самоотравяне, суицид и др.). *Тези проблеми може да са в границите на нормата за широката популация (населението), но наличието им може да е в дисонанс със социокултуралните и груповите изисквания на професионалната общност, а степента на тяхната изразеност да застрашава летателната безопасност.* (Наредба Н-6, 2018)

В *Наредба Н-5* за условията и реда за предотвратяване, контрол и установяване на годността за военна служба на военнослужещи при употреба на алкохол и злоупотреба и/или зависимост от наркотични вещества е регламентирано, че *всеки военнослужещ от въоръжените сили на Република България през работно време подлежи на задължителни и/или внезапни изследвания за употреба на алкохол или употреба и/или зависимост от наркотични вещества.* (Наредба Н-5, 2012)

В *Наредба Н-3* за психологичното осигуряване в Министерството на отбраната, структурите на пряко подчинение на министъра на отбраната и Българската армия *рисковото поведение* е дефинирано като *изява на дезадаптивни поведенчески модели за справяне с изискванията на военната среда, нарушаващи нормите на организацията и застрашаващи функционирането на военнослужещия и военното формиране/ структура.* (Наредба Н-3, 2020: 21)

В условията на формированията *рисковото поведение* се счита нарушаващо нормите на организацията и застрашаващо функционирането на личността, а като следствие – функционирането на формирането, поради което в *Наредба Н-3* се регламентирант дейности на командирите, психолозите и постоянно действащи комисии за превенция на *рисковото поведение*. (Наредба Н-3, 2020)

При подбора на методи за превенция на *рисковото поведение* се отчитат спецификите на професионалния подбор по психологически показатели за част от състава: за военна служба – изследват се за годност всички военнослужещи, за летателна работа – изследват се за годност с първоначално авиопсихологично изследване при подбора и след това се проследяват ежегодно в специализирана авиопсихологическа лаборатория всички военнослужещи, които са част от летателния състав.

Военнослужещите от състава на ВВС служат във военни формирования, които се осигуряват с психолог на щат или е установен ред за психологическо осигуряване, ако не е налична щатна длъжност за психолог във формированието. Следователно всички военнотслужещи от състава на ВВС имат психологическа годност, макар и определена с различни методи и с различен обхват на изследването, а освен това са част от състава за психологическо осигуряване, което се провежда във формированията.

Повечето цивилни служители не се изследват с цел подбор по психологически показатели и по силата на действащите наредби и процедури се включват предимно в обхвата на изследване на организационния климат. Тъй като безопасността на полетите е отговорност на всеки военнотслужещ и цивилен служител във ВВС, би следвало превенцията на рисковото поведение да обхваща всички категории служители.

Втора глава. Дизайн на емпирично изследване на рисковото поведение във ВВС

Представените съображения за организацията на психологическото осигуряване очертават необходимостта да се конкретизира обхватът на изследването, като се продължи и допълни обхватът на авиопсихологическото изследване, което се извършва в лабораторни условия.

2.1. Обект, предмет, цел и задачи на изследването

Обект на изследването са военнослужещи от формированията на ВВС и цивилни лица.

Предмет на изследването е рисковото поведение.

Целта на изследването е да се установи актуалното състояние и на тази основа да се съставят профили на личности според склонността към рисково поведение във военната авиация.

Организационни задачи

- Да се подберат подходящи методи и да се изготви батерия за провеждане на емпирично психологическо изследване;
- Да се разработи план за провеждане на изследване на рисковото поведение във формированията на ВВС;
- Да се организира и проведе емпирично психологическо изследване, да се обработят и анализират получените резултати.

Изследователски задачи

- Да се проучат резултати от изследвания на рисковото поведение в армиите на държави членки на НАТО;
- При необходимост от нови методи, да се подготвят за апробиране и да се изпълни процедурата за адаптирането им на български;
- Да се интерпретират резултатите от проведеното емпирично изследване от гледна точка тяхното съответствие с публикувани резултати и възможност за практическото им приложение;

- Да се разработи профил на личност със склонност към рисково поведение и на тази основа да се предложи психологически подход за превенция на рисковото поведение във ВВС, който включва превантивни мерки на организационно, групово и индивидуално ниво.

2.2. Работни хипотези на изследването

2.2.1. Хипотези за корелационни зависимости между изследваните променливи

На основата на извършения обзор на теоретични източници и методи за емпирични изследвания (Dickman, 1990; Zuckerman, 2008; Радославова и Величков, 2005; Попов и колектив, 2016; Карева, 2021) се допуска наличието на статистически значими корелационни зависимости, изразени чрез следните конкретизации:

- между основните компоненти на рисковото поведение: положителна корелация между *търсенето на усещания* и *функционалната импулсивност*, *търсенето на усещания* и *дисфункционалната импулсивност*; отрицателна корелация между *функционалната* и *дисфункционалната импулсивност*.

- между *резилентността* и изследваните компоненти на рисковото поведение: положителни с *търсенето на усещания* и *функционалната импулсивност*, отрицателни с *дисфункционалната импулсивност*.

- между *алекситимията* и изследваните компоненти на рисковото поведение: положителни с *дисфункционалната импулсивност* и отрицателни с *търсенето на усещания* и *функционалната импулсивност*.

- между *екстраверсията* и изследваните компоненти на рисковото поведение: положителни с *търсенето на усещания* и *функционалната импулсивност*, отрицателни с *дисфункционалната импулсивност*.

- между *сговорчивостта* и изследваните компоненти на рисковото поведение: положителни с *функционалната импулсивност* и отрицателни с *търсенето на усещания* и *дисфункционалната импулсивност*.

- между *съвестността* и изследваните компоненти на рисковото поведение: положителни с *функционалната импулсивност* и отрицателни с *търсенето на усещания* и *дисфункционалната импулсивност*.

- между *невротизма* и изследваните компоненти на рисковото поведение: положителни с *дисфункционалната импулсивност* и отрицателни с *търсенето на усещания* и *функционалната импулсивност*.

- между *отвореността за опит* и изследваните компоненти на рисковото поведение: положителни с *търсенето на усещания* и *функционалната импулсивност* и отрицателни с *дисфункционалната импулсивност*.

- положителни корелационни зависимости между *видовете рисково, импулсивно и саморазрушително поведение*.

- положителни корелационни зависимости между *видовете рисково, импулсивно и саморазрушително поведение* и *търсенето на усещания*.

- отрицателни корелационни зависимости между *видовете рисково, импулсивно и саморазрушително поведение* и *функционалната импулсивност*.

- положителни корелационни зависимости между *видовете рисково, импулсивно и саморазрушително поведение* и *дисфункционалната импулсивност*.

- положителни корелационни зависимости между *видовете рисково, импулсивно и саморазрушително поведение* и *невротизма*.

- между *рисковото импулсивно и саморазрушително поведение* и *екстраверсията, сговорчивостта, съвестността и отвореността за опит* корелационни зависимости не се очакват.

2.2.2. Хипотези за зависимост на променливите от изследваните социодемографски фактори

Хипотезите за зависимост на променливите от изследваните социодемографски фактори се основават на проведения теоретичен обзор и прегледа на публикувани резултати от емпирични изследвания.

- Не се очаква установяването на статистически значими различия за *търсене на усещания, функционална импулсивност и дисфункционална импулсивност* по факторите *пол и образование*.

- Очаква се установяването на статистически значими различия по фактора *възраст* – по-младите изследвани лица да имат по-високи стойности за *търсене на усещания и функционална импулсивност*, както и липсата на значими възрастови различия за *дисфункционална импулсивност*.

- Очаква се установяването на статистически значими различия: при *търсенето на усещания и функционалната импулсивност* по фактора *заетост*: групите *спортисти и летателен състав* да имат по-високи стойности от *наземен състав*; при *дисфункционалната импулсивност студентите* да имат по-високи стойности от *летателния и наземния състав*.

- Очаква се установяването на статистически значими различия за видовете *рисково, импулсивно и саморазрушително поведение*, обусловени от *заетостта* на изследваните лица: групите *летателен и инженерен състав* да имат по-ниски стойности от *спортистите, студентите и лицата на лечение*.

2.2.3. Хипотези за наличие на медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност между търсенето на усещания и формите на рисково, импулсивно и саморазрушително поведение

Хипотезите за установяване на медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност между търсенето на усещания и формите на рисково, импулсивно и саморазрушително поведение се основават на проведения теоретичен обзор и прегледа на публикувани резултати от емпирични изследвания.

- Очаква се установяването на медиаторен ефект на *дисфункционалната импулсивност* между *търсенето на усещания* и *свързаното с наркотици поведение*.

- Очаква се установяването на медиаторен ефект на *дисфункционалната импулсивност* между *търсенето на усещания* и *агресивното поведение*.

- Очаква се установяването на медиаторен ефект на *дисфункционалната импулсивност* между *търсенето на усещания* и *хазартно поведение*.

- Очаква се установяването на медиаторен ефект на *дисфункционалната импулсивност* между *търсенето на усещания* и *рисковото сексуално поведение*.

- Очаква се установяването на медиаторен ефект на *дисфункционалната импулсивност* между *търсенето на усещания* и *злоупотребата с алкохол*.

- Очаква се установяването на медиаторен ефект на *дисфункционалната импулсивност* между *търсенето на усещания* и *импулсивното хранене*.

- Очаква се установяването на медиаторен ефект на *дисфункционалната импулсивност* между *търсенето на усещания* и *безразсъдното поведение*.

Хипотези за наличието на медиаторен ефект на *дисфункционалната импулсивност* между *търсенето на усещания* и *самонараняващо поведение*, както и между *търсенето на усещания* и *нарушаване на закона* не са формулирани, тъй като е нарушена предпоставката за провеждане на регресионен анализ – наличие на статистически значима корелация между променливите. Предварителната проверка не установява статистически значима корелация между търсенето на усещания и двете форми на рисково, импулсивно и саморазрушително поведение. Резултатите от корелационния анализ са представени в трета глава, таблица 3.8.

2.3. Дизайн на изследването

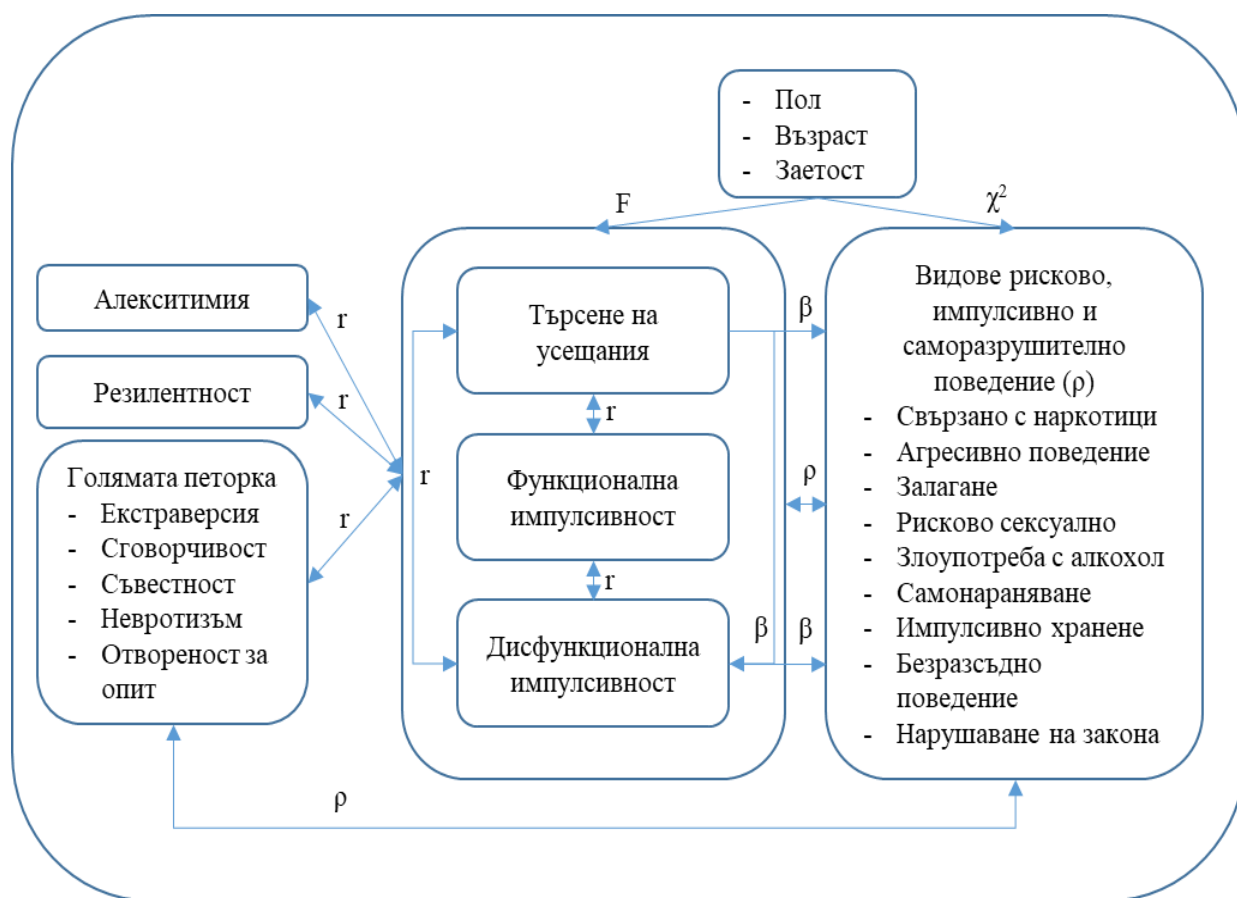
Дизайнът на изследването, графично представен във фигура 2.1. включва зависимите и независимите променливи, както и изследваните връзки и зависимости между тях.

Изследваните зависими променливи са търсене на усещания, функционална импулсивност, дисфункционална импулсивност, резилентност, алекситимия, рисково, импулсивно и саморазрушително поведение, екстраверсия, сговорчивост, съвестност, невротизъм, отвореност за опит.

Изследваните независими променливи са *пол*, както и *възраст* и *заетост* на изследваните лица в периода на изследването.

Видовете рисково, импулсивно и саморазрушително поведение се оценяват с ординални скали, следователно връзките между тях самите, както и връзките с останалите променливи се проверяват чрез непараметрични методи – Спиърманова корелация (стойности на ρ) и ординален регресионен анализ (стойности на χ^2).

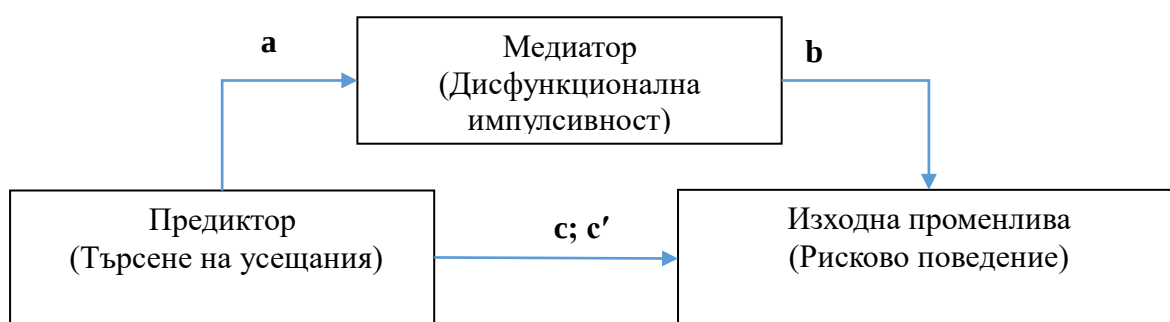
Фигура 2.1. Дизайн на изследването

Изследваните връзки между търсене на усещания, функционалната и дисфункционалната импулсивност, както и с алекситимията, резилентността и факторите от Голямата петорка след проверка и изпълнени условия за нормалност на разпределението се проверяват чрез параметрични методи Пийърсънова корелация (стойности на r), еднофакторен дисперсионен анализ One-Way ANOVA (стойности на F) за изследване на зависимости, обусловени от променливите *пол*, *възраст* и *заетост*.

Изследваната медиация на *дисфункционалната импулсивност* между предиктора *търсене на усещания* и изходните променливи *форми на рисково, импулсивно и саморазрушително поведение* се проверява чрез линеен регресионен анализ (стойности на β), представена в общ медиаторен модел, фигура 2.2.

Фигура 2.2. Общ медиаторен модел

Проверка с линеен регресионен анализ се извършва към изходна променлива *видовете рисково, импулсивно и саморазрушително поведение*, за които е установена статистически значима корелация (таблица 3.8) с предиктора (търсене на усещания) и медиатора (дисфункционална импулсивност).

2.4. Методика на изследването

2.4.1. Психологически методи

Методът за оценка на психична неустойчивост и търсене на усещания се състои от три скали: *търсене на усещания* (24 айтема), *функционална импулсивност* (10 айтема) и *дисфункционална импулсивност* (18 айтема). Търсенето на усещания е преработен вариант на *Скала за търсене на усещания, форма IV*, чийто автор е Марвин Зукерман (Радославова и Величков, 2005: 12). Скалите за импулсивност са разработени от Скот Дикман (Dickman, 1990). Радославова и Величков отбелязват, че *функционалната и дисфункционалната импулсивност* се различават съществено от *търсенето на усещания*, поради което могат да образуват различни комбинации – съчетанието от функционална импулсивност и търсене на усещания описва личностен тип, склонен да поема риск и да реагира бързо и макар и неточно, то оптимално в екстремални условия, докато съчетанието на високи стойности между търсене на усещания и дисфункционална

импулсивност характеризират личностен тип, склонен да поема риск и да реагира бързо, но неадекватно, с неблагоприятни последици в същите условия (Радославова и Величков, 2005: 14).

В проведеното изследване трите скали са представени с петстепенна скала за оценка, от „изобщо не се отнася за мен“ до „напълно се отнася за мен“.

Кратката скала за резилентност представлява 6-айтемна скала, конструирана от Брус Смит и съавтори (Smith, Dalen, Wiggins, Tooley, Christopher & Bernard, 2008). Резилентността се изследва като способност за „отскачане“ от стресора (bouncing back) чрез петстепенна ликертова скала, от „напълно несъгласен“ до „напълно съгласен“, като третата степен е неутрална „нито съгласен, нито несъгласен“. Използвана е адаптация на български (Карева, 2021). Резултати от изследванията на резилентността и рисковото поведение за дисертационния труд са публикувани от Танева и Карева (2022).

Самооценъчната скала за алекситимия от Торонто (TAS-20) представлява 20-айтемна скала, изследваща конструкта *алекситимия*. Разработена е от Багби, Паркър и Тейлър (Bagby, Parker & Taylor, 1994), които представят надеждна и стабилна 3-факторна структура: *затруднено идентифициране на чувствата, затруднено описване на чувствата и ориентирано навън мислене*.

В българската версия на скалата е описано двуфакторно решение, в което *затрудненото идентифициране на чувствата и затрудненото описване на чувствата* се обединяват във фактора *затруднено идентифициране или описване на чувствата*. Вторият фактор е *ориентирано навън мислене*. (Попов, Пседерска, Бозгунов, Василев, Неделчев и Василева, 2016: 33) Авторите посочват различни гледни точки към конструкта алекситимия: *личностна черта*, свързана с дефицит в когнитивната преработка на емоциите; *състояние*, което

изпълнява защитна функция при цялостна психична уязвимост. (Попов, Пседерска, Бозгунов, Василев, Неделчев и Василева, 2016: 27)

В дизайна на изследването TAS-20 е включена като глобална скала за алекситимия.

Изследваните лица използват петстепенна ликертова скала, от „напълно несъгласен“ до „напълно съгласен“, като третата степен е неутрална „нито съгласен, нито несъгласен“.

Въпросникът за рисково, импулсивно и саморазрушително поведение (Risky, Impulsive, and Self-Destructive Behavior Questionnaire – RISQ) е конструиран от Наоми Садех и Ариеле Баскин-Сомерс. (Sadeh & Baskin-Sommers, 2017)

На база резултатите от проведено изследване авторите извеждат следните основни фактори: *свързано с наркотици поведение, самонараняване, агресивно поведение, залагане (хазартно поведение), импулсивно хранене, рисково сексуално поведение, безразсъдно поведение, злоупотреба с алкохол и нарушаване на закона.*

Въпросникът се състои от 38 айтема, описващи рисково поведение. Изследваните лица регистрират брой случаи, в които са извършвали описаното поведение.

Последният метод в батерията е *BFI (Big Five Inventory – Въпросник за Голямата петорка)*, разработен от Оливър Джон, Айлийн Донахю и Робърт Кентъл. (John, Donahue & Kentle, 1991)

Състои се от 44 айтема, които описват черти на личността, конструиращи петте основни фактора: *екстраверсия, сговорчивост, съвестност, невротизъм и отвореност за опит.*

Изследваните лица използват петстепенна ликертова скала, от „изобщо не съм съгласен“, до „напълно съм съгласен“, през трета неутрална степен.

Всеки айтем следва да се чете като започващ с изрази „За себе си мисля, че (съм)“ и завършващ с айтемното съдържание (най-често кратка фраза), например „... приказлив човек“.

BFI е включен в батерията (приложение 1) след адаптирането му за работа на български и с него са изследвани четири групи лица – общо 231 (не е попълван от 28 лица, групата на спортистите), останалите въпросници са изпълнени от всички 259 лица.

2.4.2. Статистически методи

За проверка на резултатите от изследването е използвана програмата IBM SPSS Statistics, v. 19 и са приложени следните методи:

- дескриптивна статистика на извадката и скалите;
- проверка на надеждността на скалите чрез алфа на Кронбах;
- корелационен анализ при проверка на хипотезите за наличие на корелации между зависимите променливи (корелация на Пийърсън при метрични скали и корелация на Спийърман при рангови скали);
- еднофакторен дисперсионен анализ (One-way ANOVA, Post-Hoc LSD) при проверка на хипотезите за обусловеност на зависимите от независимите променливи;
- потвърждаващ факторен анализ по метода на главните компоненти при адаптирането на BFI;
- потвърждаващ факторен анализ по метода *нелинейно оптимално скалиране за ординални и номинални данни* при адаптирането на RISQ;
- регресионен ординален анализ за установяване на зависимостта на ординалните променливи от независимите променливи;
- регресионен анализ за установяване на медиация (Baron & Kenny, 1986; SPSS Mediation Analysis – the Complete Guide, n.d.).

2.5. Процедура на изследването

Процедурата на изследването е съобразена с вътрешния ред за провеждане на психологически изследвания във формированията от ВВС.

Изследването е проведено в периода 2020 – 2021 година.

Изследвани лица – общо 259, от тях военнослужещи от състава на Военновъздушните сили – 158 лица (61% от общия брой изследвани лица).

Изследването е проведено в полеви условия.

Поради епидемичната обстановка изследването е организирано и проведено онлайн със студентите и спортистите и чрез бланки с военнослужещите и лицата на лечение. Респондентите са информирани, че участието им е доброволно и анонимно, а резултатите ще бъдат използвани за учебни и научни цели.

2.6. Подготовка на методите за изследване

2.6.1. Адаптиране на Въпросник за Голямата петорка (BFI) на български език

BFI (Big Five Inventory – Въпросник за Голямата петорка) е разработен от Оливър Джон, Айлийн Донахю и Робърт Кентъл през 1991 г. (John, Donahue & Kentle, 1991). Предназначен е да оцени съчетанието от черти, дефинирани от Петфакторния модел на личността.

Конструирането на теста се свързва с три основни цели:

Първо, той е проектиран да се съсредоточи върху *главните компоненти* на Големите пет фактора на личността. Този фокус е постигнат чрез комбиниран рационално-емпиричен подход при изграждането на теста. По-конкретно, експертна група преглежда списък от 300 прилагателни имена и идентифицира тези, които са концептуално свързани с един от компонентите – фактор от Големите пет. След това са проведени анализи, за да се тества и усъвършенства изборът на

прилагателните за петфакторната структура на теста. Този двуетапен процес дава набор от приблизително 100 прилагателни, описващи черти, които са концептуално и емпирично в центъра на Големите пет и тези прилагателни предоставят лексикална основа, от която да се развие BFI (John, 1989; John, 1990).

Втората ключова цел за BFI е *яснотата*. Тъй като прилагателните се разбират и оценяват по-последователно, когато са придружени от пояснения или дефиниции, прототипните прилагателни са разработени в кратки фрази. Повечето айтеми на BFI са структурирани по един от трите начина: прилагателно, синоним (напр. „Депресивен, тъжен“), прилагателно, дефиниция (напр. „Оригинален, предлагам нови идеи“) или прилагателно в контекст (напр. „Надежден в работата“). Тези кратки фрази запазват простотата и краткостта на айтемите, като същевременно отчитат, че отделните прилагателни често имат повече от едно значения и конкретното значение се осигурява контекстово (John, 1989; John, 1990).

Третата ключова цел е *ефективността*. Всяка скала на BFI е достатъчно дълга, за да бъде надеждна и да даде достатъчно широк обхват на един от големите пет фактора, но все пак достатъчно кратка, за да спести време за изследване и да намали умората у респондентите. При общо 44 айтема BFI може да бъде завършен за 5 до 10 минути. Като разход на време BFI е значително по-икономичен от повечето налични широкообхватни въпросници, които обикновено включват стотици айтеми (John, 1989; John, 1990).

BFI се състои от пет скали, всяка от които измерва един от Големите пет фактора на личността.

Факторът *екстраверсия* (*extraversion*) се описва с черти като приказливост, твърдост и енергичност.

Факторът *сговорчивост* (*agreeableness*) се свързва с черти като добродушие, кооперативност и доверие.

Факторът *съвестност (conscientiousness)* се характеризира с подреденост, отговорност и надеждност.

Факторът *невротизъм (neuroticism)* се характеризира с тревожност и безпокойство и е полярна противоположност на емоционалната стабилност.

Факторът *отвореност за опит (openness)* включва черти като оригиналност, любопитство и изобретателност.

Процедура на изследването

Поради епидемичната обстановка изследването е организирано и проведено изцяло онлайн, чрез предоставяне на линк към приложение в *MS Office 365*.

Таблица 2.1. Социодемографски характеристики на извадката (N=171)

Изследвани социодемографски характеристики	Стойности		
Пол	Мъже 76 (44,4%)	Жени 95 (55,6%)	
Възраст	Средноаритметична 41, 61	Минимална 18	Максимална 89
Образование	Средно 36 (21,1%)	Бакалавър 41 (24%)	Магистър 94 (55%)
Местоживееене	Столицата 73 (42,7%)	Голям град 57 (33,3%)	Малък град или село 41 (24%)

Респондентите са информирани, че участието им е доброволно и анонимно, а резултатите ще бъдат използвани за учебни и научни цели. Извадката е формирана от 171 изследвани лица (таблица 2.1). Резултатите са събрани в периода януари – март 2020 година.

Целта на формираната по този начин извадка е да бъдат обхванати лица, живеещи в различни населени места, с различна образователна степен и в широк възрастов диапазон.

Методика на изследването

За проверка на психометричните характеристики на теста е съставена батерия, в която освен BFI са включени скалите за екстраверсия и психотизъм от *Личностния въпросник на Ханс Айзенк*

(EPQ), *Скалата за оценка на тревожността като черта* на Чарлз Спилбъргър (STAI-Y-2) и скалите, измерващи факторите G, Q1 и Q3 от *16-факторния въпросник* на Реймънд Кател (16PF).

BFI е подготвен за прилагане на български, като е извършен независим превод на айтемите от двама филолози с английска филология. Резултатите от превода са обсъдени, извършен е обратен превод на английски и айтемите са съпоставени с оригиналните. Полученият от тази процедура краен вариант на BFI на български е представен в приложение 1.

Личностният въпросник на Ханс Айзенк (EPQ) е популярен и широко прилаган метод за оценка на екстраверсия / интроверсия, невротизъм и психотизъм. Адаптиран е на български от Иван Паспаланов и Димитър Щетински (Паспаланов и Щетински, 1984). В батерията са включени скалите за оценка на екстраверсия (EPQ-E) и психотизъм (EPQ-P).

Въпросникът за оценка на тревожността е адаптиран на български от Щетински и Паспаланов (Щетински и Паспаланов, 1989). Състои се от 40 айтема, които измерват тревожността като *състояние* (state) и тревожността като *черта* (trait). В батерията са включени 20-те айтема от скалата, които измерват тревожността като черта (STAI-T).

16PF е също широко използван в психологичната работа инструмент. В батерията са включени фактор G – *съобразяване с правила: съзнателност, съвестност, отговорност* (rule-consciousness), Q1 – *отвореност за промяна* (openness to change) и Q3 – *перфекционизъм* (perfectionism) от 105-айтемната версия на теста (Стаменкова, 2005). При представянето на резултатите са означени съответно с 16PF-G, 16PF-Q1 и 16PF-Q3.

Резултати от изследването

Извършена е проверка за нормалност на разпределението, резултатите са представени в таблица 2.2.

Таблица 2.2. Статистика на скалите от BFI (N=171)

Скали	Екстраверсия	Сговорчивост	Съвестност	Невротизъм	Отвореност за опит
Средноаритметична стойност	3,432	3,616	3,615	2,894	3,829
Станд. грешка на средната	0,055	0,039	0,052	0,061	0,047
Стандартно отклонение	0,714	0,509	0,683	0,793	0,613
Асиметрия	-0,244	-0,322	-0,410	0,296	-0,564
Станд. грешка на асиметрията	0,186	0,186	0,186	0,186	0,186
Ексцес	-0,461	0,078	0,323	-0,280	-0,090
Станд. грешка на ексцеса	0,369	0,369	0,369	0,369	0,369
Размах	3,50	2,67	3,67	3,88	2,70
Минимум	1,38	2,00	1,33	1,00	2,20
Максимум	4,88	4,67	5,00	4,88	4,90

Стойностите на асиметрията и ексцеса показват нормално разпределение на резултатите от петте фактора, което позволява прилагането на параметрични статистически тестове (Ганева, 2016: 206).

Извършена е проверка на вътрешната консистентност на айтемите в петте скали чрез изчисляване на коефициента алфа на Кронбах (таблица 2.3).

Таблица 2.3. Стойности на коефициента алфа на Кронбах

Скала	Алфа на Кронбах	Брой айтеми	Номера на айтемите
Екстраверсия	0,807	8	1, 6R, 11, 16, 21R, 26, 31R, 36
Сговорчивост	0,605	9	2R, 7, 12R, 17, 22, 27R, 32, 37R, 42
Съвестност	0,814	9	3, 8R, 13, 18R, 23R, 28, 33, 38, 43R
Невротизъм	0,846	8	4, 9R, 14, 19, 24R, 29, 34R, 39
Отвореност за опит	0,798	10	5, 10, 15, 20, 25, 30, 35R, 40, 41R, 44
<i>Означените с R айтеми са реверсирани преди анализа на резултатите.</i>			

Резултатите показват много добра вътрешна консистентност в четири от петте скали. Стойността на алфа ($\alpha=0,605$) за скалата *сговорчивост* е удовлетворяваща за изследователски цели.

За адаптирането на BFI на български е приложен потвърждаващ факторен анализ по метода на главните компоненти. Зададени са 5 компонента. Моделът показва стойности на мярката за адекватност

$KMO=0,855$ и значимост $p<0,01$. Извлечените 5 компонента обясняват общо 49,149% от дисперсията.

Потвърждаващ факторен анализ по метода на главните компоненти е приложен към всеки от петте фактора.

Фактор 1. *Екстраверсия* има собствено тегло 3,453, обяснява 43,16% от дисперсията, при $KMO=0,790$ и ниво на значимост $p<0,01$. Компонентната матрица на фактора е представена в таблица 2.4.

Таблица 2.4. Компонентна матрица на фактор *Екстраверсия*

№ и съдържание на айтемите* *Означените с R айтеми са реверсирани преди анализа.	Екстраверсия
1. Приказлив човек.	0,689
6 R. Сдържан, резервиран.	0,480
11. Пълен с енергия.	0,619
16. Генерирам ентузиазъм, запалвам се по нещо.	0,710
21R. Склонен да бъде тих, мълчалив.	0,649
26. Уверен и отстояващ правата си човек.	0,696
31R. Малко срамежлив, стеснителен.	0,696
36. Открит, общителен човек.	0,685

Фактор 2. *Сговорчивост* има собствено тегло 2,239 и обяснява 24,88% от дисперсията, при $KMO=0,648$ и ниво на значимост $p<0,01$. Компонентната матрица на фактора е представена в таблица 2.5.

Таблица 2.5. Компонентна матрица на фактор *Сговорчивост*

№ и съдържание на айтемите* *Означените с R айтеми са реверсирани преди анализа.	Сговорчивост
2R. Склонен да намирам грешките на другите.	0,229
7. Щедър, помагам на хората.	0,590
12R. Разправям се, карам се с другите.	0,522
17. Лесно прощавам.	0,414
22. Като цяло доверчив.	0,623
27R. Понякога студен и сдържан.	0,350
32. Внимателен и любезен към почти всички.	0,659
37R. Понякога груб към другите.	0,487
42. Кооперативен, харесва ми да работя с други хора.	0,498

Фактор 3. *Съвестност* има собствено тегло 3,774 и обяснява 41,94% от дисперсията, при КМО=0,842 и ниво на значимост $p < 0,01$. Компонентната матрица на фактора е представена в таблица 2.6.

Таблица 2.6. Компонентна матрица на фактор *Съвестност*

№ и съдържание на айтемите* *Означените с R айтеми са реверсирани преди анализа.	Съвестност
3. Върша си работата от начало до край.	0,718
8R. Понякога леко нехаен, небрежен.	0,589
13. Надежден в работата.	0,586
18R. Склонен да бъде неорганизиран, неподреден.	0,530
23R. Понякога склонен да мързелувам.	0,534
28. Упорит и целенасочен, докато се свърши работата.	0,741
33. Работя бързо и ефективно.	0,758
38. Щом си направя планове, ги изпълнявам.	0,735
43R. Лесно се разсейвам.	0,582

Фактор 4. *Невротизъм* има собствено тегло 3,862 и обяснява 48,28% от дисперсията, при КМО=0,859 и ниво на значимост $p < 0,01$. Компонентната матрица на фактора е представена в таблица 2.7.

Таблица 2.7. Компонентна матрица на фактор *Невротизъм*

№ и съдържание на айтемите* *Означените с R айтеми са реверсирани преди анализа.	Невротизъм
4. Депресивен, тъжен.	0,728
9R. Спокоен, справям се добре със стреса.	0,710
14. Напрегнат понякога.	0,601
19. Много се притеснявам.	0,684
24R. Емоционално стабилен, не се разстройвам лесно.	0,730
29. Лесно си променям настроенията.	0,631
34R. Оставам спокоен в напрегнати ситуации.	0,711
39. Лесно се изнервям.	0,750

Фактор 5. *Отвореност за опит* има собствено тегло 3,712 и обяснява 37,12% от дисперсията при КМО=0,796 и ниво на значимост $p < 0,01$. Компонентната матрица на фактора е представена в таблица 2.8.

Таблица 2.8. Компонентна матрица на фактор *Отвореност за опит*

№ и съдържание на айтемите* <i>*Означените с R айтеми са реверсирани преди анализа.</i>	Отвореност за опит
5. Оригинален, предлагам нови идеи.	0,685
10. Любопитен за най-различни неща.	0,608
15. Съобразителен, остроумен.	0,283
20. Човек с богато въображение.	0,591
25. Изобретателен, измислям нови неща.	0,682
30. Ценител на естетическите преживявания.	0,763
35R. Предпочитам рутинна, добре позната работа.	0,345
40. Харесва ми да размишлявам върху идеите си.	0,570
41R. Слабо се интересувам от изкуство.	0,688
44. Ценител на изкуствата, музиката или литературата.	0,692

Представените резултати показват стойности на мярката за адекватност на извадката (КМО) от гранични, приемливи, до високи (от 0,648 до 0,859) при $p=0$.

Проверка на валидността на измерването е извършена чрез корелационен анализ (таблица 2.9. и таблица 2.10.).

Таблица 2.9. Резултати от корелационен анализ между скалите на BFI и тревожността като черта

	Тревожност като черта STAI-T
Екстраверсия BFI	-0,536**
Сговорчивост BFI	-0,362**
Съвестност BFI	-0,480**
Невротизъм BFI	0,769**
Отвореност за опит BFI	-0,438**
**. $p<0,01$	

Представените в таблица 2.9. (параметрична корелация) резултати показват наличието на:

- статистически значима обратнопропорционална умерена корелация между BFI-Екстраверсия и STAI-Тревожност като черта ($r=-0,536$; $p=0$);
- статистически значима обратнопропорционална умерена корелация между BFI-Сговорчивост и STAI-Тревожност като черта ($r=-0,362$; $p=0$);
- статистически значима обратнопропорционална умерена корелация между BFI-Съвестност и STAI-Тревожност като черта ($r=-0,480$; $p=0$);
- статистически значима правопрпорционална силна корелация между BFI-Невротизъм и STAI-Тревожност като черта ($r=0,769$; $p=0$);
- статистически значима обратнопропорционална умерена корелация между BFI-Отвореност за опит и STAI-Тревожност като черта ($r=-0,438$; $p=0$).

Таблица 2.10. Резултати от корелационен анализ между скалите на BFI и скалите от EPQ и 16PF

	Екстраверсия EPQ-E	Психотизъм EPQ-P	Съобразяване с правила 16PF-G	Отвореност за промяна 16PF-Q1	Перфекционизъм 16PF-Q3
Екстраверсия BFI	0,673**	-0,144	0,126	0,181*	0,158*
Сговорчивост BFI	0,312**	-0,317**	0,053	0,277**	0,010
Съвестност BFI	0,231**	-0,288**	0,389**	0,110	0,407**
Невротизъм BFI	-0,427**	0,190*	-0,110	-0,353**	-0,217**
Отвореност за опит BFI	0,466**	-0,085	0,164*	0,463**	0,033
**. $p<0,01$; *. $p<0,05$					

В таблица 2.10. (непараметрична корелация) са представени следните статистически значими резултати:

- BFI-*Екстраверсия* корелира положително и силно ($\rho=0,673$; $p=0$) с EPQ-*Екстраверсия*. С останалите скали BFI-*Екстраверсия* не корелира статистически значимо или стойността на корелационния коефициент е ниска.

- BFI-*Сговорчивост* корелира умерено с EPQ-*Екстраверсия* ($\rho=0,312$; $p=0$), обратнопропорционална корелация между BFI-*Сговорчивост* и EPQ-*Психотизъм* и ($\rho=-0,317$; $p=0$), както и слаба положителна корелация с 16PF-Q1 *Отвореност за промяна* ($\rho=0,277$; $p=0$). С останалите скали не са установени статистически значими корелации.

- BFI-*Съвестност* корелира положително и умерено с 16PF-*Перфекционизъм* ($\rho=0,407$; $p=0$), слабо положително с EPQ-*Екстраверсия* ($\rho=0,231$; $p=0$), отрицателно с EPQ-*Психотизъм* ($\rho=-0,288$; $p=0$), както и положително с 16PF – *Съобразяване с правилата* ($\rho=0,389$; $p=0$).

- BFI-*Невротизъм* корелира умерено обратнопропорционално с EPQ-*Екстраверсия* ($\rho=-0,427$; $p=0$) и отрицателно с 16PF-*Отвореност за промяна* ($\rho=-0,353$; $p=0$), слабо с 16PF-*Перфекционизъм* ($\rho=-0,217$; $p=0$).

- BFI-*Отвореност за опит* корелира правопрпорционално с EPQ-*Екстраверсия* ($\rho=0,466$; $p<0,01$) и 16PF-*Отвореност за промяна* ($\rho=0,463$; $p<0,01$).

Корелационен анализ е извършен и спрямо петте фактора на BFI (таблица 2.11).

Резултатите показват от слаба до умерена по сила статистически значима корелация между факторите. Очаквано, поради посоката на измерване, *невротизмът* корелира обратнопропорционално с *екстраверсията* ($r=-0,447$; $p<0,01$), *сговорчивостта* ($r=-0,306$; $p<0,01$), *съвестността* ($r=-0,535$; $p<0,01$) и *отвореността за опит* ($r=-0,312$; $p<0,01$).

Таблица 2.11. Резултати от корелационен анализ между скалите на BFI

	Екстраверсия BFI	Сговорчивост BFI	Съвестност BFI	Невротизъм BFI
Сговорчивост BFI	0,299**			
Съвестност BFI	0,410**	0,119		
Невротизъм BFI	-0,447**	-0,306**	-0,438**	
Отвореност за опит BFI	0,480**	0,445**	0,261**	-0,312**
**. p<0,01; *. p<0,05.				

От резултатите, представени в таблица 2.9. и таблица 2.10, могат да бъдат подбрани аргументи в подкрепа на конвергентната и дискриминантната валидност на измерването с BFI.

Конвергентната валидност се потвърждава от следните резултати:

- Връзката между BFI-Екстраверсия и EPQ-Екстраверсия, която е значима, правопрпорционална и силна. Резултатът е очакван, доколкото и двете скали са конструирани да измерват екстраверсия.

- В същата посока е връзката между BFI-Невротизъм и STAI-T (скала за оценка на тревожността като черта) – значима, правопрпорционална и силна връзка. Резултатът е очакван, тъй като тревожността (в теста на Спилбъргър скалата за *тревожността като черта*) и безпокойството са характеристики на фактора *невротизъм*.

- Скалата BFI-Отвореност за опит показва умерена правопрпорционална връзка с 16PF-Q1 (скалата за *отвореност за промяна*), също очакван резултат, доколкото факторът Q1 измерва *отвореност за промяна*, а факторът от BFI измерва сходен конструкт, какъвто е *отвореността за опит*.

- Скалата BFI-*Съвестност* има правопрпорционална умерена връзка с 16PF-G *Съобразяване с правилата* и 16PF-Q3 – факторът *съвестност* се свързва положително с фактора от 16PF-G, измерващ *съобразяване с правилата* и с 16PF-Q3, измерващ *перфекционизъм*.

Дискриминантната валидност намира потвърждение в резултатите, получени от корелацията между скалите BFI-*Сговорчивост* и EPQ-P *психотизъм*. *Сговорчивостта* има обратнопропорционална умерена връзка с *психотизма*.

Установените обратнопропорционални, умерени статистически значими корелации между скалите BFI-*Екстраверсия* и STAI-*Тревожността като черта*, BFI-*Съвестност* и STAI-*Тревожността като черта*, BFI-*Отвореност за опит* и STAI-*Тревожността като черта* са също свидетелства в полза на дискриминантната валидност на измерването с BFI.

Първоначални данни от адаптирането на въпросника са публикувани през 2022 година (Карева и Танева, 2022).

2.6.2. Адаптиране на Въпросник за рисково, импулсивно и саморазрушително поведение (RISQ) на български език

Подготовка на въпросника

Въпросникът е преведен на български език от двама преводачи независимо един от друг, след което вариантите са обсъдени, избраният краен вариант е преведен на английски, за да бъде съпоставен с оригинала. Въпросникът е включен в батерията, приложение 1. Адаптирането на въпросника се извършва при провеждането на изследването на рисковото поведение със същите изследвани лица, в същите условия и период на изследването.

С цел потвърждаване на факторната структура на въпросника е извършен факторен анализ по метода на главните компоненти. За

провеждане на факторния анализ е възприета процедурата, публикувана от авторите на теста, в която се отчитат отговорите на въпроса за дадено поведение „в живота си“, които са регистрирани със следните стойности: 0 – никога; 1 - от 1 до 10 пъти; 2 – от 11 до 50 пъти; 3 – от 51 до 100 пъти; 4 – повече от 100 пъти.

Резултати

На база резултатите от проведено изследване с три независими извадки авторите на въпросника дефинират следните основни фактори: *свързано с наркотици поведение (айтеми 4, 5, 12, 20, 24, 27, 31, 34), агресивно поведение (айтеми 8, 14, 15, 18, 19), залагане/ хазартно поведение (айтеми 3, 17, 32, 33), рисково сексуално поведение (айтеми 7, 10, 23, 29), злоупотреба с алкохол (11, 22), самонараняване (айтеми 9, 16, 26, 36), импулсивно хранене (айтеми 28, 35), безразсъдно поведение (айтеми 2, 6, 30, 37).* Фактор *нарушаване на закона* се състои от останалите айтеми (1, 13, 21, 25, 38), описващи поведения, свързани с нарушаване на закона или възприетия ред, но не са включени в останалите фактори.

Чрез потвърждаващ факторен анализ по метода на главните компоненти с цел нормализация на компонентите е извършена трансформация по процедурата *нелинейно оптимално скалиране за ординални и номинални данни* (Meulman, van Der Kooij, & Heiser, 2004) в SPSS и е подложена на проверка структурата на всеки от деветте фактора.

Фактор 1. *Свързано с наркотици поведение* (таблица 2.12) има собствено тегло 3,608 и обяснява 45,09% от дисперсията, алфа на Кронбах = 0,826.

Таблица 2.12. Компонентна матрица на фактора „Свързано с наркотици поведение“

№ и съдържание на айтемите	Свързано с наркотици поведение
4. Употреба на кокаин или крек	0,720
5. Купуване на дрога	0,770
12. Употреба на халюциногени, LSD или гъби	0,602
20. Употреба на хероин	0,729
24. Продаване на наркотици	0,588
27. Употреба на марихуана	0,568
31. Употреба на различни дроги едновременно	0,827
34. Злоупотреба с лекарства по рецепта	0,499

Фактор 2. *Агресивно поведение* (таблица 2.13) има собствено тегло 2,394 и обяснява 47,89% от дисперсията, алфа на Кронбах = 0,728.

Таблица 2.13. Компонентна матрица на фактора „Агресивно поведение“

№ и съдържание на айтемите	Агресивно поведение
8. Участие в сбиване	0,697
14. Нападение на някого с оръжие, като нож или пистолет	0,582
15. Удряне на някого с юмрук или предмет	0,794
18. Заплашване с физическа саморазправа на някого	0,718
19. Заплашване на някого с оръжие, като пистолет или нож	0,650

Фактор 3. *Залагане/ хазартно поведение* (таблица 2.14) има собствено тегло 1,799 и обяснява 44,98% от дисперсията, алфа на Кронбах = 0,592.

Таблица 2.14. Компонентна матрица на фактора „Залагане“

№ и съдържание на айтемите	Залагане
3. Залагане на спорт, състезания с коне или други животни	0,704
17. Загуба в хазарт на повече пари, отколкото можете да си позволите	0,670
32. Участие в лотария, игри на карти със залози или в казино игри	0,718
33. Незаконно залагане	0,583

Фактор 4. *Рисково сексуално поведение* (таблица 2.15) има собствено тегло 2,041 и обяснява 51,02% от дисперсията, алфа на Кронбах = 0,680.

Таблица 2.15. Компонентна матрица на фактора „Рисково сексуално поведение“

№ и съдържание на айтемите	Рисково сексуално поведение
7. Небезопасен секс с човек, с когото току-що се запознавате	0,757
10. Секс за пари или дрога	0,558
23. Плащане за секс	0,770
29. Две или повече сексуални връзки по едно и също време	0,750

Фактор 5. *Злоупотреба с алкохол* (таблица 2.16) има собствено тегло 1,630, обяснява 81,49% от дисперсията, алфа на Кронбах = 0,773.

Таблица 2.16. Компонентна матрица на фактора „Злоупотреба с алкохол“

№ и съдържание на айтемите	Злоупотреба с алкохол
11. Употреба на алкохол до силно замайване или до безсъзнание	0,903
22. Употреба на 5 или повече алкохолни напитки за 3 часа или по-малко време	0,903

Фактор 6. *Самонараняване* (таблица 2.17) има собствено тегло 2,233 и обяснява 55,82% от дисперсията, алфа на Кронбах = 0,736.

Таблица 2.17. Компонентна матрица на фактора „Самонараняване“

№ и съдържание на айтемите	Самонараняване
9. Мисли за самоубийство	0,826
16. Умишлено самонараняване, като порязване, изгаряне или нараняване, което не цели самоубийство	0,412
26. Извършване на опит за самоубийство	0,820
36. Планиране на самоубийство	0,841

Фактор 7. *Импулсивно хранене* (таблица 2.18) има собствено тегло 1,700, обяснява 84,99%, от дисперсията, алфа на Кронбах = 0,823.

Таблица 2.18. Компонентна матрица на фактора „Импулсивно хранене“

№ и съдържание на айтемите	Импулсивно хранене
28. Продължавате да ядете, след като вече сте се нахранили	0,922
35. Изяждане на много храна, когато не сте гладен/гладна	0,922

Фактор 8. *Безразсъдно поведение* (таблица 2.19) има собствено тегло 2,180 и обяснява 54,50% от дисперсията, алфа на Кронбах = 0,722.

Таблица 2.19. Компонентна матрица на фактора „Безразсъдно поведение“

№ и съдържание на айтемите	Безразсъдно поведение
2. Шофиране с 50 км/ч или повече над ограничението на скоростта	0,755
6. Импулсивно купуване на вещи, които не са необходими и няма да се използват	0,728
30. Купуване на скъпи вещи, които не можете да си позволите в момента	0,736
37. Преминаване на червен светофар или без да спрете на знак „стоп“	0,734

Фактор 9. *Нарушаване на закона* (таблица 2.20) има собствено тегло 2,091, обяснява 41,83% от дисперсията, алфа на Кронбах = 0,652.

Таблица 2.20. Компонентна матрица на фактора „Нарушаване на закона“

№ и съдържание на айтемите	Нарушаване на закона
1. Кражба от магазин	0,699
13. Явяване на работа в нетрезво състояние или надрусан	0,748
21. Унищожаване или вандалска проява към нечие имущество	0,533
25. Ограбване на някого	0,392
38. Кражба на пари	0,644

Резултатите от проведения факторен анализ чрез *нелинейно оптимално скалиране* за *ординални и номинални данни* потвърждават наличието на 9 фактора, включващи рисково, импулсивно и саморазрушително поведение. Това позволява въпросникът (RISQ) да бъде включен в изследването.

Трета глава. Резултати от емпирично изследване на рисковото поведение във ВВС

3.1. Описание на извадката

Разпределението на изследваните лица по социодемографски характеристики е представено в таблица 3.1.

Таблица 3.1. Честотно разпределение на извадката (N=259)

Социодемографски характеристики		Брой изследвани	Процент (%)
Пол	мъж	171	66,0
	жена	88	34,0
Образование	средно	73	28,2
	висше	186	71,8
Заетост	летателен състав	76	29,3
	наземен състав	82	31,7
	спортисти	28	10,8
	студенти	52	20,1
	лечение	21	8,1

В извадката участват 171 мъже (66%) и 88 жени (34%). Резултатите показват, че лицата с висше образование, N=186, съставят 71,8%; лицата със средно образование, N=73, съставят 28,2% от извадката.

Според заетостта си в периода на изследването изследваните лица са разделени в групи: групите *летателен състав* (76 лица / 29,3%) и *наземен състав* (82 лица / 31,7%) включват военнослужещи от Военновъздушните сили; групата *спортисти* (28 лица / 10,8%) включва професионално занимаващи се със спорт лица; групата *студенти* (52 лица / 20,1%) включва студенти от магистърските специалности на ВА „Г. С. Раковски“; групата *лечение* (21 лица / 8,1%) включва лица на лечение в клиника по психиатрия, сред които лица със суицидни опити и лица със зависимости.

Разпределението на изследваните лица по възраст е представено в таблица 3.2.

Таблица 3.2. Възрастов профил на изследваните лица (N=259)

Мярка	Стойност (години)
Средноаритметична	36,21
Стандартно отклонение	9,72
Минимална	18
Максимална	56
До 25 персентил (N=69)	18 – 29
От 26 до 50 персентил (N=63)	30 – 35
От 51 до 75 персентил (N=103)	36 – 45
От 76 персентил (N=24)	46 – 56

Изследваните общо 259 лица са на възраст от 18 до 56 години (средноаритметична възраст 36,21 години, стандартно отклонение 9,72). По възраст изследваните лица са разделени в 4 групи, като за критерий на разделянето е възприето разпределението по персентили: до 25 персентил се включват лицата на възраст от 18 до 29 години (69 лица, 26,6% от извадката), от 26 до 50 персентил се включват лицата на възраст от 30 до 35 години (63 лица, 24,3% от извадката), от 51 до 75 персентил се включват лицата на възраст от 36 до 45 години (103 лица, 39,8% от извадката), от 76 персентил се включват лицата на възраст от 46 до 56 години (24 лица, 9,3% от извадката).

3.2. Описателна статистика на скалите

Описателната статистика на скалите (таблица 3.3 и 3.4) представя резултатите от честотното разпределение, включващо проверка за нормалност на разпределението чрез средноаритметични стойности, стандартно отклонение, стойности на асиметрията и ексцеса и техните стандартни грешки, размах, минимум и максимум.

Резултатите от описателната статистика (честотно разпределение) на скалите *търсене на усещания*, *функционална импулсивност*, *дисфункционална импулсивност*, *резилентност* и *алекситимия* показват нормално разпределение – стойностите на асиметрията и ексцеса са в интервала ± 1 .

Таблица 3.3. Описателна статистика на скалите (N=259)

	Търсене на усещания	Функционална импулсивност	Дисфункционална импулсивност	Резилентност	Алекситимия
Средноаритметична	2,474	3,368	2,212	3,661	2,298
Стандартна грешка на средната	0,035	0,035	0,030	0,041	0,028
Стандартно отклонение	0,571	0,571	0,496	0,658	0,448
Асиметрия	0,102	0,050	0,340	-0,332	0,379
Стандартна грешка на асиметрията	0,151	0,151	0,151	0,151	0,151
Ексцес	-0,291	-0,067	0,169	0,206	0,199
Стандартна грешка на ексцеса	0,302	0,302	0,302	0,302	0,302
Размах	3,00	3,30	2,78	3,33	2,50
Минимум	1,00	1,70	1,00	1,67	1,25
Максимум	4,00	5,00	3,78	5,00	3,75

От изследваните 259 лица спортистите (28 лица) не участват в изследването с BFI, по тази причина описателната статистика на скалите е извършена с извадка от 231 лица (таблица 3.4.).

Таблица 3.4. Описателна статистика на скалите от BFI (N=231)

	Екстраверсия	Сговорчивост	Съвестност	Невротизъм	Отвореност за опит
Средноаритметична	3,576	3,713	3,858	2,294	3,681
Стандартна грешка на средната	0,040	0,032	0,040	0,052	0,035
Стандартно отклонение	0,607	0,493	0,604	0,786	0,530
Асиметрия	-0,213	-0,237	-0,381	0,744	-0,388
Стандартна грешка на асиметрията	0,160	0,160	0,160	0,160	0,160
Ексцес	0,009	-0,291	-0,107	0,730	-0,103
Стандартна грешка на ексцеса	0,319	0,319	0,319	0,319	0,319
Размах	3,25	2,56	3,00	3,88	2,70
Минимум	1,75	2,33	2,00	1,00	2,00
Максимум	5,00	4,89	5,00	4,88	4,70

Резултатите показват нормално разпределение, стойностите на асиметрията и ексцеса са в интервала +/-1.

3.3. Надеждност на измерването

Извършена е проверка за надеждност на измерването с включените в батерията методи чрез изчисляване на коефициента алфа на Кронбах. Резултатите са представени в таблица 3.5.

Таблица 3.5. Стойности на коефициента *алфа на Кронбах*

Скала	Алфа на Кронбах	Брой айтеми
Търсене на усещания	0,862	24
Функционална импулсивност	0,733	10
Дисфункционална импулсивност	0,810	18
Резилентност	0,811	6
Алекситимия	0,825	20
Екстраверсия	0,752	8
Сговорчивост	0,693	9
Съвестност	0,814	9
Невротизъм	0,873	8
Отвореност за опит	0,752	10

Стойностите на коефициента алфа на Кронбах са в интервала 0,693 – 0,873 и могат да бъдат интерпретирани от *приложими за изследователски цели до много добри*.

3.4. Проверка на хипотезите за корелационни зависимости

За проверка на хипотезите за наличието на корелации между *търсенето на усещания, функционалната, дисфункционалната импулсивност и резилентността, алекситимията и Големите пет фактора на личността* е проведен корелационен анализ (таблица 3.6).

Установена е статистически значима умерена корелация между *търсене на усещания и функционална импулсивност* ($r=0,381$, $p<0,01$), както и между *търсене на усещания и дисфункционална импулсивност* ($r=0,431$, $p<0,01$). С останалите изследвани променливи *търсенето на*

усещания не корелира статистически значимо или стойността на корелационния коефициент е ниска.

Таблица 3.6. Параметрични корелационни зависимости между изследваните
зависими променливи

Изследвани променливи	Търсене на усещания	Функционална импулсивност	Дисфункционална импулсивност	Резилентност	Алекситимия	Екстраверсия	Сговорчивост	Съвестност	Невротизъм
Функционална импулсивност	0,381**								
Дисфункционална импулсивност	0,431**	-0,174**							
Резилентност	0,077	0,439**	-0,238**						
Алекситимия	0,036	-0,306**	0,342**	-0,359**					
Екстраверсия	0,056	0,270**	-0,149*	0,314**	-0,283**				
Сговорчивост	-0,090	0,106	-0,266**	0,130*	-0,197**	0,441**			
Съвестност	-0,134*	0,263**	-0,403**	0,253**	-0,333**	0,479**	0,473**		
Невротизъм	0,070	-0,300**	0,294**	-0,510**	0,335**	-0,516**	-0,320**	-0,496**	
Отвореност за опит	0,145*	0,169**	-0,062	0,156*	-0,223**	0,475**	0,360**	0,289**	-0,210**
**. $p < 0,01$ (двустр.); *. $p < 0,05$ (двустр.).									

Функционалната и дисфункционалната импулсивност корелират статистически значимо помежду си, като стойността на корелационния коефициент показва слаба обратнопропорционална връзка ($r = -0,174$, $p < 0,01$).

Функционалната импулсивност корелира положително: умерено с *резилентността* ($r = 0,439$, $p < 0,01$); слабо с *екстраверсията* ($r = 0,270$, $p < 0,01$); слабо със *съвестността* ($r = 0,263$, $p < 0,01$); много слабо с *отвореността за опит* ($r = 0,169$, $p < 0,01$).

Функционалната импулсивност корелира отрицателно с алекситимията ($r=-0,306$, $p<0,01$) и невротизма ($r=-0,300$, $p<0,01$).

Дисфункционалната импулсивност корелира положително умерено с алекситимията ($r=0,342$, $p=0$) и слабо с невротизма ($r=0,294$, $p=0$).

Дисфункционалната импулсивност корелира отрицателно: умерено със съвестността ($r=-0,403$, $p<0,01$); слабо със сговорчивостта ($r=-0,266$, $p<0,01$); слабо с резилентността ($r=-0,238$, $p<0,01$); много слабо с екстраверсията ($r=-0,149$, $p<0,05$).

За проверка на хипотезите за наличието на взаимосвързаност между видовете рисково поведение е проведена непараметрична корелация по Спирман (таблица 3.7.)

Таблица 3.7. Непараметрични корелационни зависимости между видовете рисково поведение

Изследвани променливи	Свързано с наркотични поведение	Агресивно поведение	Залагане/ хазартно поведение	Рисково сексуално поведение	Злоупотреба с алкохол	Самонараняване	Импулсивно хранене	Безразсъдно поведение
Агресивно поведение	0,400**							
Залагане/хазартно поведение	0,353**	0,501**						
Рисково сексуално поведение	0,507**	0,611**	0,424**					
Злоупотреба с алкохол	0,473**	0,409**	0,443**	0,431**				
Самонараняване	0,460**	0,281**	0,282**	0,294**	0,276**			
Импулсивно хранене	0,405**	0,365**	0,261**	0,350**	0,345**	0,333**		
Безразсъдно поведение	0,409**	0,504**	0,496**	0,498**	0,494**	0,295**	0,559**	
Нарушаване на закона	0,337**	0,447**	0,306**	0,439**	0,351**	0,371**	0,518**	0,528**
**. $p<0,01$ (двустр).								

Установени са от слаби до умерени положителни статистически значими корелации между видовете рисково, импулсивно и саморазрушително поведение: най-слаби са корелациите между *импулсивно хранене и хазартно поведение* ($\rho=0,261$, $p<0,01$), между *самонараняване и агресивно поведение* ($\rho=0,281$, $p<0,01$), *самонараняване и хазартно поведение* ($\rho=0,282$, $p<0,01$), *самонараняване и рисково сексуално поведение* ($\rho=0,294$, $p<0,01$), *самонараняване и злоупотреба с алкохол* ($\rho=0,276$, $p<0,01$), както и между *самонараняване и безразсъдно поведение* ($\rho=0,295$, $p<0,01$); най-силни са корелационните зависимости между *рисково сексуално поведение и агресивно поведение* ($\rho=0,611$, $p<0,01$), между *безразсъдно поведение и импулсивно хранене* ($\rho=0,559$, $p<0,01$) и между *безразсъдно поведение и нарушаване на закона* ($\rho=0,528$, $p<0,01$).

Получените резултати от непараметричния корелационен анализ позволяват да бъдат изведени следните зависимости:

- *Свързаното с наркотици поведение* се асоциира най-силно с *рисковото сексуално поведение, злоупотребата с алкохол и самонараняването*.
- *Агресивното поведение* се асоциира най-силно с *рисковото сексуално поведение, хазартното поведение, безразсъдното поведение и нарушаване на закона*;
- *Хазартното поведение* се асоциира най-силно с *безразсъдното поведение, злоупотребата с алкохол и агресивното поведение*;
- *Рисковото сексуално поведение* се асоциира най-силно с *агресивното поведение, свързаното с наркотици поведение и безразсъдното поведение*;
- *Злоупотребата с алкохол* се асоциира най-силно с *безразсъдното поведение, свързаното с наркотици поведение и хазартното поведение*;

- *Самонараняването се асоциира най-силно със свързаното с наркотици поведение, нарушаването на закона и импулсивното хранене;*

- *Импулсивното хранене се асоциира най-силно с безразсъдното поведение, нарушаването на закона и свързаното с наркотици поведение;*

- *Безразсъдното поведение се асоциира най-силно с импулсивното хранене, нарушаването на закона и агресивното поведение;*

- *Нарушаването на закона се асоциира най-силно с безразсъдното поведение, импулсивното хранене и агресивното поведение.*

С цел проверка на хипотезите за наличието на корелации между конструктите, асоциирани с рисково поведение (*търсене на усещания, функционална и дисфункционална импулсивност*), и компонентите на *рисково импулсивно саморазрушително поведение* е проведен корелационен анализ на Спирман и е изчислен корелационният коефициент ρ (ρ), чиито стойности са представени в таблица 3.8.

Резултатите от корелационния анализ (таблица 3.8) показват, че *дисфункционалната импулсивност* се свързва статистически значимо с всички компоненти, описващи *рисково саморазрушително поведение*. Стойностите на ρ показват сила на връзките от незначителни (0,136) до слаби или умерени (0,301), но наличието на статистически значими връзки е предпоставка за интерпретиране на свързаност между *дисфункционалната импулсивност* и *рисково саморазрушително поведение*, от една страна, а от друга страна, за разграничаването на двата конструкта *функционална* от *дисфункционална импулсивност*, доколкото функционалната импулсивност не корелира статистически значимо с формите на саморазрушително поведение или много слабо, с отрицателна стойност на корелационния коефициент ($\rho=-0,171$, $p<0,01$), с поведенията, описващи нарушаване на закона и правилата.

Таблица 3.8. Непараметрична корелационни зависимости между компонентите на рисково, импулсивно и саморазрушително поведение и търсенето на усещания, функционалната и дисфункционалната импулсивност

Изследвани променливи	Търсене на усещания	Функционална импулсивност	Дисфункционална импулсивност
Свързано с наркотици поведение	0,227**	0,008	0,263**
Агресивно поведение	0,262**	0,019	0,277**
Залагане/ хазартно поведение	0,210**	0,037	0,185**
Рисково сексуално поведение	0,256**	0,066	0,301**
Злоупотреба с алкохол	0,175**	-0,013	0,269**
Самонараняване	0,102	-0,119	0,230**
Импулсивно хранене	0,217**	-0,074	0,136*
Безразсъдно поведение	0,234**	-0,079	0,229**
Нарушаване на закона	0,102	-0,171**	0,251**
**. $p < 0,01$ (двустр.). *. $p < 0,05$ (двустр.).			

Търсенето на усещания корелира статистически значимо с повечето форми на рисково, импулсивно и саморазрушително поведение (с изключение на *самонараняване* и *нарушаване на закона*), като стойностите на корелационния коефициент r са в интервала от 0,175 (*злоупотреба с алкохол*) до 0,262 (*агресивно поведение*) при ниво на значимост $p < 0,05$.

Спиърманов корелационен анализ е проведен и между компонентите на рисково импулсивно саморазрушително поведение и Големите пет фактора на личността (таблица 3.9).

Таблица 3.9. Непараметрични корелационни зависимости между компонентите на рисковото, импулсивно и саморазрушително поведение и Големите пет фактора на личността

Изследвани променливи	Екстраверсия	Сговорчивост	Съвестност	Невротизъм	Отвореност за опит
Свързано с наркотици поведение	-0,089	-0,068	-0,061	0,189**	0,125
Агресивно поведение	-0,016	-0,121	-0,153*	0,115	0,000
Залагане/ хазартно поведение	-0,055	-0,092	-0,050	0,041	-0,038
Рисково сексуално поведение	0,018	-0,110	-0,087	0,059	0,026
Злоупотреба с алкохол	-0,109	-0,139*	-0,119	0,097	-0,020
Самонараняване	-0,126	-0,118	-0,096	0,240**	0,140*
Импулсивно хранене	-0,123	-0,124	-0,125	0,190**	-0,001
Безразсъдно поведение	-0,028	-0,130*	-0,127	0,127	-0,007
Нарушаване на закона	-0,098	-0,102	-0,153*	0,199**	0,003
**. $p < 0,01$ (двустр.). *. $p < 0,05$ (двустр.).					

Резултатите от проведения анализ показват, че факторът *екстраверсия* не корелира статистически значимо с компонентите на рисковото импулсивно и саморазрушително поведение.

Факторът *сговорчивост* не корелира статистически значимо с компонентите на рисковото импулсивно и саморазрушително поведение, с изключение на много слаба отрицателна статистически значима връзка със *злоупотреба с алкохол* ($\rho = -0,139$, $p < 0,05$) и *безразсъдно поведение* ($\rho = -0,130$, $p < 0,05$).

Факторът *съвестност* не корелира статистически значимо с компонентите на рисковото импулсивно саморазрушително поведение, с

изключение на много слаба отрицателна статистически значима връзка с *агресивно поведение* ($\rho=-0,153$, $p<0,05$) и *нарушаване на закона* ($\rho=-0,153$, $p<0,05$).

Факторът *отвореност за опит* не корелира статистически значимо с компонентите на рисковото импулсивно саморазрушително поведение, с изключение на много слаба корелация със *самонараняване* ($\rho=0,140$, $p=0,033$).

Факторът *невротизъм* корелира статистически значимо, макар и слабо със *самонараняване* ($\rho=0,240$, $p=0$), много слабо със *свързано с наркотици поведение* ($\rho=0,189$, $p=0,004$), *импулсивно хранене* ($\rho=0,190$, $p=0,004$) и с *нарушаване на закона* ($\rho=0,199$, $p=0,002$).

Стойностите на корелационния коефициент, с изключение на корелацията между *невротизъм* и *самонараняване* ($\rho=0,240$, $p=0$), са $<0,2$ и статистически значимите корелации следва да бъдат интерпретирани като много слаби или незначителни.

Не са установени статистически значими корелации или стойността на корелационния коефициент е много ниска ($\rho<0,15$) при ниво на значимост $p<0,05$ от проведения Спирманов корелационен анализ между видовете *рисково*, *импулсивно* и *саморазрушително поведение*, *резилентността* и *алекситимията*.

Резилентността и *алекситимията* корелират помежду си умерено и отрицателно ($r=-0,359$, $p<0,01$), както е установено от проведения параметричен корелационен анализ (таблица 3.6.)

3.5. Проверка на хипотезите за зависимост на променливите от изследваните социодемографски фактори

С цел проверка на хипотезите за наличието на групови разлики (независими променливи) по отношение на *търсене на усещания*,

функционална и дисфункционална импулсивност (зависими променливи) е проведен еднофакторен дисперсионен анализ (One-way ANOVA).

Сравнение по пол

Резултатите от сравнението по пол показват липсата на статистически значими разлики: при *търсене на усещания* (мъже (171) = 2,44 / жени (88) = 2,54) $F=1,676$, $p=0,197$; *функционална импулсивност* (мъже (171) = 3,38 / жени (88) = 3,34) $F=0,387$, $p=0,534$; *дисфункционална импулсивност* (мъже (171) = 2,17 / жени (88) = 2,29) $F=3,028$, $p=0,083$.

Сравнение по образование

Резултатите от сравнението по образование показват липсата на статистически значими разлики при *функционална импулсивност* (средно образование (73) = 3,47 / висше образование (186) = 3,33) $F=0,326$, $p=0,069$; *дисфункционална импулсивност* (средно образование (73) = 3,47 / висше образование (186) = 3,33) $F=0,698$, $p=0,404$. При *търсене на усещания* е нарушена предпоставката за хомогенност на дисперсията, установено със статистическия тест на Левин (4,641, $p<0,05$), откъдето следва, че стойностите за F и p не следва да се интерпретират.

Сравнение по възраст

При сравнението по възраст изследваните лица са разделени в 4 групи, като за критерий на разделянето е възприето разпределението по персентили (Таблица 3.2.) Проведен е еднофакторен дисперсионен анализ, резултатите са представени в таблица 3.10.

Резултатите от сравнението по възраст показват статистически значими разлики:

- при *търсене на усещания* $F=4,702$, $p<0,01$;
- при *функционална импулсивност* $F=3,411$, $p<0,05$;
- при *дисфункционалната импулсивност* не е установена статистически значима разлика: $F=0,805$, $p=0,492$.

Таблица 3.10. Сравнение по *възраст*

Изследвани променливи		N	Средноаритм. стойност	F; p
Търсене на усещания	До 29	69	2,677	F=4,702; p=0,003
	От 30 до 35	63	2,499	
	От 36 до 45	103	2,350	
	Над 45	24	2,384	
	ОБЩО	259	2,474	
Функционална импулсивност	До 29	69	3,532	F=3,411; p=0,018
	От 30 до 35	63	3,390	
	От 36 до 45	103	3,282	
	Над 45	24	3,208	
	ОБЩО	259	3,368	
Дисфункционална импулсивност	До 29	69	2,177	F=0,805; p=0,492
	От 30 до 35	63	2,240	
	От 36 до 45	103	2,247	
	Над 45	24	2,094	
	ОБЩО	259	2,212	

Допълнително сравнение с пост-хок LSD тест е представено в таблица 3.11.

Резултатите от пост-хок анализа (таблица 3.11.) показват следните статистически значими разлики по *възраст*:

- *Търсене на усещания.* Изследваните лица на възраст до 29 години имат статистически значимо по-високи резултати от изследваните на възраст от 36 до 45 ($I-J=0,318$) и от изследваните на възраст над 46 ($I-J=0,283$).
- *Функционална импулсивност.* Изследваните лица на възраст до 29 години имат статистически значимо по-високи резултати ($I-J=0,249$) от изследваните лица на възраст от 36 до 45 години и по-високи резултати ($I-J=0,323$) от изследваните лица на възраст над 46 години.
- *Дисфункционална импулсивност.* Не са установени статистически значими разлики по възраст чрез проведения пост-хок LSD тест.

Таблица 3.11. Сравнения чрез пост-хок LSD тест според независимата променлива *възраст*

Зависима променлива	Възраст (I)	Възраст (J)	Разлика (I-J)
Търсене на усещания	18-29	30-35	0,169
		36-45	0,318*
		46-56	0,283*
	30-35	18-29	-0,169
		36-45	0,148
		46-56	0,114
	36-45	18-29	-0,318*
		30-35	-0,148
		46-56	-0,034
	46-56	18-29	-0,283*
		30-35	-0,114
		36-45	0,034
Функционална импулсивност	18-29	30-35	0,141
		36-45	0,249*
		46-56	0,323*
	30-35	18-29	-0,141
		36-45	0,108
		46-56	0,182
	36-45	18-29	-0,249*
		30-35	-0,108
		46-56	0,074
	46-56	18-29	-0,323*
		30-35	-0,182
		36-45	-0,074

* Разликата е значима при $p<0,05$.

Сравнение по групи

Статистика на резултатите от сравнението по *заетост* е представена в таблица 3.12.

Установени са статистически значими междугрупови разлики: по *търсене на усещания* $F=12,839$, $p < 0,01$; по *функционална импулсивност* $F=7,410$, $p < 0,01$; по *дисфункционална импулсивност* $F=3,019$, $p < 0,05$.

Таблица 3.12. Сравнение по *заетост*

Изследвани променливи		N	Средноаритм. стойност	F; p
Търсене на усещания	Летателен състав	76	2,514	F=12,839; p=0,000
	Наземен състав	82	2,165	
	Спортисти	28	2,791	
	Студенти	52	2,587	
	Лечение	21	2,831	
	ОБЩО	259	2,474	
Функционална импулсивност	Летателен състав	76	3,613	F=7,410; p=0,000
	Наземен състав	82	3,213	
	Спортисти	28	3,500	
	Студенти	52	3,183	
	Лечение	21	3,371	
	ОБЩО	259	3,368	
Дисфункционална импулсивност	Летателен състав	76	2,093	F=3,019; p=0,019
	Наземен състав	82	2,168	
	Спортисти	28	2,339	
	Студенти	52	2,350	
	Лечение	21	2,310	
	ОБЩО	259	2,212	

Резултатите от допълнителното междугрупово сравнение с пост-хок LSD тест са представени в таблица 3.13, 3.14 и 3.15.

При търсене на усещания (таблица 3.13) изследваните лица от група *летателен състав* имат статистически значимо по-високи резултати от група *наземен състав* (I-J=0,349). Изследваните лица от група *спортисти* имат средно по-високи резултати от група *летателен състав* (I-J=0,277) и група *наземен състав* (I-J=0,626). Изследваните лица от група *студенти* имат по-високи резултати от група *наземен състав* (I-J=0,422). Изследваните лица от група *лечение* имат по-високи средни резултати от група *летателен състав* (I-J=0,317) и група *наземен състав* (I-J=0,666). Останалите средни разлики не са статистически значими.

Таблица 3.13. Сравнение с пост-хок LSD тест на зависимата променлива *търсене на усещания* от независима променлива *заетост*

Зависима променлива	Група (I)	Група (J)	Разлика (I-J)
Търсене на усещания	Летателен състав	Наземен състав	0,349*
		Спортисти	-0,277*
		Студенти	-0,073
		Лечение	-0,317*
	Наземен състав	Летателен състав	-0,349*
		Спортисти	-0,626*
		Студенти	-0,422*
		Лечение	-0,666*
	Спортисти	Летателен състав	0,277*
		Наземен състав	0,626*
		Студенти	0,204
		Лечение	-0,040
	Студенти	Летателен състав	0,073
		Наземен състав	0,422*
		Спортисти	-0,204
		Лечение	-0,244
	Лечение	Летателен състав	0,317*
		Наземен състав	0,666*
		Спортисти	0,040
		Студенти	0,244
* Разликата е значима при $p<0,05$.			

Резултатите от пост-хок (LSD) анализа показват следните статистически значими разлики на *функционална импулсивност* по *заетост* (таблица 3.14). Изследваните лица от група *летателен състав* имат статистически значимо по-високи резултати от група *наземен състав* ($I-J=0,400$) и група *студенти* ($I-J=0,430$). Изследваните лица от група *спортисти* имат статистически значимо по-високи средни от група *наземен състав* ($I-J=0,286$) и група *студенти* ($I-J=0,317$). Останалите средни разлики не са статистически значими.

Таблица 3.14. Сравнение с пост-хок LSD тест на зависимата променлива *функционална импулсивност* от независима променлива *заетост*

Зависима променлива	Група (I)	Група (J)	Разлика (I-J)
Функционална импулсивност	Летателен състав	Наземен състав	0,400*
		Спортисти	0,113
		Студенти	0,430*
		Лечение	0,241
	Наземен състав	Летателен състав	-0,400*
		Спортисти	-0,286*
		Студенти	0,031
		Лечение	-0,158
	Спортисти	Летателен състав	-0,113
		Наземен състав	0,286*
		Студенти	0,317*
		Лечение	0,128
	Студенти	Летателен състав	-0,430*
		Наземен състав	-0,030
		Спортисти	-0,317*
		Лечение	-0,189
	Лечение	Летателен състав	-0,241
		Наземен състав	0,158
		Спортисти	-0,128
		Студенти	0,189

* Разликата е значима при $p < 0,05$.

При *дисфункционална импулсивност* (таблица 3.15) изследваните лица от група *спортисти* имат статистически значимо по-високи средни от група *летателен състав* ($I-J=0,246$).

Изследваните лица от група *студенти* имат статистически значимо по-високи средни от група *летателен състав* ($I-J=0,257$) и група *наземен състав* ($I-J=0,182$). Останалите средни разлики не са статистически значими.

Таблица 3.15. Сравнение с пост-хок LSD тест на зависимата променлива *дисфункционална импулсивност* от независима променлива *заетост*

Зависима променлива	Група (I)	Група (J)	Разлика (I-J)
Дисфункционална импулсивност	Летателен състав	Наземен състав	-0,075
		Спортисти	-0,246*
		Студенти	-0,257*
		Лечение	-0,217
	Наземен състав	Летателен състав	0,075
		Спортисти	-0,172
		Студенти	-0,182*
		Лечение	-0,142
	Спортисти	Летателен състав	0,246*
		Наземен състав	0,172
		Студенти	-0,011
		Лечение	0,029
	Студенти	Летателен състав	0,257*
		Наземен състав	0,182*
		Спортисти	0,011
		Лечение	0,040
	Лечение	Летателен състав	0,217
		Наземен състав	0,142
		Спортисти	-0,029
		Студенти	-0,040

* Разликата е значима при $p < 0,05$.

3.6. Проверка на хипотези, свързани с ординални променливи

С цел проверка на хипотезите за наличието на групови разлики (според независимите ординални и номинални променливи) по отношение на *компонентите на рисково импулсивно саморазрушително поведение* (ординални променливи) е проведен ординален регресионен анализ.

3.6.1. Резултатите от ординалния регресионен анализ за обусловеност на зависимата променлива *свързано с наркотици поведение* от изследваните разлики по групи *заетост* показват добра

съвместимост на модела ($\chi^2=69,374$, $p<0,01$), стойност на *псевдо* $R^2=0,311$ (следователно обяснява 31,1% от дисперсията), в който статистически значими разлики са идентифицирани като за референтна група (0) в модела е избрана група *лечение* и всички останали групи са сравнени с нея. От получените резултати се установява, че би следвало най-голяма вероятност да предприемат поведение, свързано с наркотици, да се очаква при група *студенти* (прогнозна оценка спрямо референтната група 2,849, $p<0,01$), следвани от група *спортисти* (прогнозна оценка спрямо референтната група 1,916, $p<0,05$) За останалите групи не са установени статистически значими разлики спрямо референтната група: група *летателен състав* (-0,380, $p=0,667$), група *наземен състав* (-0,975, $p=0,306$).

Оценките за максимално правдоподобие на прогнозния ефект при *студенти* и *спортисти* също не следва да се приемат, тъй като стойността на теста за логаритмична вероятност, проверена чрез теста на паралелните линии, е статистически значима ($p<0,01$), т.е. потвърждава се нулевата хипотеза, която за този тест гласи, че няма статистически значими разлики между групите, формирани по критерия *заетост*.

Регресионният анализ не установява също така наличието на обусловеност на компонента *свързано с наркотици поведение* от независимите променливи *пол*, *възраст* и *образование*.

3.6.2. Резултатите от ординалния регресионен анализ за обусловеност на зависимата променлива *агресивно поведение* от изследваните разлики по *пол*, *възраст*, *образование* и *заетост* показват добра съвместимост на модела ($\chi^2=47,330$, $p<0,01$), много ниска стойност на *псевдо* $R^2=0,183$ и статистически значима ($p<0,01$) стойност на теста за логаритмична вероятност, което е предпоставка да се отхвърли прогнозният ефект за обусловеност на зависимата променлива *агресивно поведение* от независимите променливи *пол*, *възраст*, *образование* и *заетост*.

3.6.3. Резултатите от ординалния регресионен анализ за обусловеност на зависимата променлива *залагане/ хазартно поведение* от изследваните разлики по *пол, възраст, образование и заетост* показват добра съвместимост на модела ($\chi^2=34,554$, $p<0,01$), много ниска стойност на *псевдо* $R^2=0,138$ и статистически значима ($p<0,01$) стойност на теста за логаритмична вероятност, което е предпоставка да се отхвърли прогнозният ефект за обусловеност на зависимата променлива *залагане/ хазартно поведение* от независимите променливи *пол, възраст, образование и заетост*.

3.6.4. Резултатите от ординалния регресионен анализ за обусловеност на зависимата променлива *рисково сексуално поведение* от изследваните разлики по *пол, възраст, образование и заетост* показват добра съвместимост на модела ($\chi^2=73,433$, $p<0,01$), много ниска стойност на *псевдо* $R^2=0,170$ и статистически значима ($p<0,01$) стойност на теста за логаритмична вероятност, което е предпоставка да се отхвърли прогнозният ефект за обусловеност на зависимата променлива *рисково сексуално поведение* от независимите променливи *пол, възраст, образование и заетост*.

3.6.5. Резултатите от ординалния регресионен анализ за обусловеност на зависимата променлива *злоупотреба с алкохол* от изследваните разлики по *пол, възраст, образование и заетост* показват добра съвместимост на модела ($\chi^2=42,771$, $p<0,01$), много ниска стойност на *псевдо* $R^2=0,180$ и липса на статистически значима ($p=0,999$) стойност на теста за логаритмична вероятност, което е предпоставка да се приеме прогнозният ефект за обусловеност на зависимата променлива *злоупотреба с алкохол* от независимите променливи *пол, възраст, образование и заетост*.

По *пол* мъжете статистически значимо ($p<0,01$) е по-вероятно да злоупотребяват с алкохол от жените, стойността на прогнозния коефициент $=0,930$;

По *образование* няма статистически значима разлика между изследваните лица със средно и с висше образование ($p>0,05$);

По *възраст* няма статистически значими разлики, за всички сравнения $p>0,05$;

По *заетост* статистически значима разлика се открива при сравнението на референтната група *лечение* с групата *наземен състав* (прогнозна оценка спрямо референтната група -2,167, $p<0,01$), както и с група *летателен състав* (прогнозна оценка спрямо референтната група -1,895, $p<0,05$), които би следвало да се интерпретират като по-малка вероятност за злоупотреба с алкохол при групи *наземен* и *летателен състав* от група *лечение*. За останалите групи при сравнение с референтната група не е установена статистически значима разлика, при всяко сравнение $p>0,05$.

3.6.6. Резултатите от ординалния регресионен анализ за обусловеност на зависимата променлива *самонараняване* от изследваните разлики по *пол*, *възраст*, *образование* и *заетост* показват добра съвместимост на модела ($\chi^2=56,015$, $p<0,01$), сравнително ниска стойност на *псевдо* $R^2=0,318$ и статистически значима ($p<0,01$) стойност на теста за логаритмична вероятност, което е предпоставка да се отхвърли прогнозният ефект за обусловеност на зависимата променлива *самонараняване* от независимите променливи *пол*, *възраст*, *образование* и *заетост*.

3.6.7. Резултатите от ординалния регресионен анализ за обусловеност на зависимата променлива *импулсивно хранене* от изследваните разлики по *пол*, *възраст*, *образование* и *заетост* показват добра съвместимост на модела ($\chi^2=52,389$, $p<0,01$), ниска стойност на *псевдо* $R^2=0,196$ и статистически значима ($p<0,01$) стойност на теста за логаритмична вероятност, което е предпоставка да се отхвърли прогнозният ефект за обусловеност на зависимата променлива *импулсивно хранене* от независимите променливи *пол*, *възраст*,

образование и заетост.

3.6.8. Резултатите от ординалния регресионен анализ за обусловеност на зависимата променлива *безразсъдно поведение* от изследваните разлики по *пол, възраст, образование и заетост* показват добра съвместимост на модела ($\chi^2=43,349$, $p<0,01$), много ниска стойност на псевдо $R^2=0,160$ и статистически значима ($p<0,01$) стойност на теста за логаритмична вероятност, което е предпоставка да се отхвърли прогнозният ефект за обусловеност на зависимата променлива *безразсъдно поведение* от независимите променливи *пол, възраст, образование и заетост*.

3.6.9. Резултатите от ординалния регресионен анализ за обусловеност на зависимата променлива *нарушаване на закона* от изследваните разлики по *пол, възраст, образование и заетост* показват добра съвместимост на модела ($\chi^2=24,137$, $p<0,01$), много ниска стойност на псевдо $R^2=0,123$ и липса на статистически значима ($p>0,05$) стойност на теста за логаритмична вероятност, което е предпоставка да се приеме прогнозният ефект за обусловеност на зависимата променлива *нарушаване на закона* от независимата променлива *заетост*, където е установена статистически значима разлика между референтната група *лечение* и група *студенти* (прогнозна оценка спрямо референтната група 1,779, $p<0,05$). Този резултат би следвало да се интерпретира като по-голяма вероятност за извършване на поведение, описано в компонента *нарушаване на закона* в група *студенти*. С останалите групи не са установени статистически значими разлики ($p>0,05$). Не са установени статистически значими разлики по *пол, възраст и образование*.

3.7. Проверка на хипотезите за установяване на медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност между търсенето на усещания и формите на рисково, импулсивно и саморазрушително поведение чрез регресионен анализ

Във всички формулирани хипотези като предиктор се изследва *търсенето на усещания*, като медиатор – *дисфункционалната импулсивност*. Като изходна променлива се изследва конкретен *вид рисково поведение*.

Използвани са единичен линеен регресионен анализ за изследване на посоката на регресия от предиктора към медиатора, означена с „a“, от медиатора към изходна променлива, означена с „b“, от предиктора към изходна променлива, означена с „c“ и множествен линеен регресионен анализ от предиктора с включен медиатор към изходна променлива, означена с „c“.

В таблиците с резултатите от линейния регресионен анализ са представени стойностите на коригиран R^2 , стойностите на β и стандартната грешка SE , които се използват при изчисляване на теста на Собъл, представена е също така стойността на t -статистиката и на нивото на значимост p .

3.7.1. Изходна променлива – свързано с наркотици поведение. Резултатите от регресионния анализ са представени в таблица 3.16.

Таблица 3.16. Медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност между търсене на усещания и свързано с наркотици поведение

Свързано с наркотици поведение			R^2	β	SE	t	p
a	Търсене на усещания → Дисфункционална импулсивност		0,183	0,375	0,049	10,334	0,000
b	Дисфункционална импулсивност → Свързано с наркотици поведение		0,092	0,090	0,017	5,198	0,000
c	Търсене на усещания → Свързано с наркотици поведение		0,020	0,039	0,016	2,518	0,012
c'	Търсене на усещания (ТУ) и дисфункционална импулсивност (ДИ) → Свързано с наркотици поведение	ТУ	0,089	0,007	0,017	0,414	0,679
		ДИ		0,086	0,019	4,504	0,000

Резултатите показват наличието на **пълен** медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност, тъй като при проверката с включен медиатор **с'**, стойността на нивото на значимост между предиктора и изходната променлива се променя значително и от статистически значимо ($p < 0,05$) става статистически незначимо ($p > 0,05$). Проверката с тест на Собоул (Sobel test=3,896) показва ниво на значимост $p = 0,000$, което е основание да се приеме наличието на статистически значима медиация.

3.7.2. Изходна променлива – агресивно поведение. Резултатите от регресионния анализ са представени в таблица 3.17.

Таблица 3.17. Медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност между търсене на усещания и агресивно поведение

Агресивно поведение			R ²	β	SE	t	p
a	Търсене на усещания → Дисфункционална импулсивност		0,183	0,375	0,049	10,334	0,000
b	Дисфункционална импулсивност → Агресивно поведение		0,053	0,147	0,037	3,926	0,000
c	Търсене на усещания → Агресивно поведение		0,054	0,129	0,033	3,960	0,000
с'	Търсене на усещания (ТУ) и дисфункционална импулсивност (ДИ) → Агресивно поведение	ТУ	0,073	0,091	0,036	2,537	0,012
		ДИ		0,102	0,041	2,487	0,014

Резултатите показват наличието на **частичен** медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност, тъй като при проверката с включен медиатор **с'**, стойността на нивото на значимост между предиктора и изходната променлива се променя, но остава статистически значимо ($p < 0,05$). Проверката с тест на Собоул (Sobel test=2,366) показва ниво на значимост $p = 0,018$, което е основание да се приеме наличието на статистически значима медиация

3.7.3. Изходна променлива – хазартно поведение. Резултатите от регресионния анализ са представени в таблица 3.18.

Таблица 3.18. Медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност между търсене на усещания и хазартно поведение

Хазартно поведение			R ²	β	SE	t	p
a	Търсене на усещания → Дисфункционална импулсивност		0,183	0,375	0,049	10,334	0,000
b	Дисфункционална импулсивност → Хазартно поведение		0,056	0,170	0,042	4,026	0,000
c	Търсене на усещания → Хазартно поведение		0,039	0,125	0,037	3,389	0,001
c'	Търсене на усещания (ТУ) и дисфункционална импулсивност (ДИ) → Хазартно поведение	ТУ	0,065	0,076	0,040	1,875	0,062
		ДИ		0,132	0,046	2,843	0,005

Резултатите показват наличието на **пълен** медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност, тъй като при проверката с включен медиатор **c'**, стойността на нивото на значимост между предиктора и изходната променлива се променя от статистически значимо ($p < 0,01$) в статистически незначимо ($p > 0,05$). Проверката с тест на Собъл (Sobel test=2,687) показва ниво на значимост $p = 0,007$, което е основание да се приеме наличието на статистически значима медиация.

3.7.4. Изходна променлива – рисково сексуално поведение. Резултатите от регресионния анализ са представени в таблица 3.19.

Таблица 3.19. Медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност между търсене на усещания и рисково сексуално поведение

Рисково сексуално поведение			R ²	β	SE	t	p
a	Търсене на усещания → Дисфункционална импулсивност		0,183	0,375	0,049	10,334	0,000
b	Дисфункционална импулсивност → Рисково сексуално поведение		0,082	0,147	0,030	4,914	0,000
c	Търсене на усещания → Рисково сексуално поведение		0,090	0,133	0,026	5,159	0,000
c'	Търсене на усещания (ТУ) и дисфункционална импулсивност (ДИ) → Рисково сексуално поведение	ТУ	0,119	0,096	0,028	3,413	0,001
		ДИ		0,099	0,032	3,053	0,003

Установено е наличието на **частичен** медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност, тъй като при проверката с включен

медиатор c' , стойността на нивото на значимост между предиктора и изходната променлива се променя, но остава статистически значимо ($p < 0,05$) Проверката с тест на Собъл (Sobel test=2,868) показва ниво на значимост $p = 0,004$, което е основание да се приеме наличието на статистически значима медиация.

3.7.5. Изходна променлива – злоупотреба с алкохол. Резултатите от регресионния анализ са представени в таблица 3.20.

Таблица 3.20. Медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност между търсене на усещания и злоупотреба с алкохол

Злоупотреба с алкохол		R ²	β	SE	t	p
a	Търсене на усещания → Дисфункционална импулсивност	0,183	0,375	0,049	10,334	0,000
b	Дисфункционална импулсивност → Злоупотреба с алкохол	0,097	0,297	0,056	5,347	0,000
c	Търсене на усещания → Злоупотреба с алкохол	0,044	0,178	0,050	3,570	0,000
c'	Търсене на усещания (ТУ) и	0,101	0,081	0,053	1,521	0,130
	дисфункционална импулсивност (ДИ) → Злоупотреба с алкохол		0,257	0,061	4,181	0,000

Установено е наличието на **пълен** медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност, тъй като при проверката с включен медиатор c' , стойността на нивото на значимост между предиктора и изходната променлива се променя от статистически значимо ($p < 0,01$) в статистически незначимо ($p > 0,05$). Проверката с тест на Собъл (Sobel test=3,691) разкрива ниво на значимост $p = 0,000$, което е основание да се приеме наличието на статистически значима медиация.

3.7.6. Изходна променлива – импулсивно хранене. Резултатите от регресионния анализ са представени в таблица 3.21.

Резултатите показват в този случай, че дисфункционалната импулсивност не е медиатор между търсенето на усещания и импулсивното хранене, което се потвърждава чрез резултатите от тест

на Собъл (Sobel test=0,805) показва ниво на значимост $p=0,421$ и е основание да се отхвърли хипотезата за наличието на статистически значима медиация.

Таблица 3.21. Медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност между търсене на усещания и импулсивно хранене

Импулсивно хранене			R ²	β	SE	t	p
a	Търсене на усещания → Дисфункционална импулсивност		0,183	0,375	0,049	10,334	0,000
b	Дисфункционална импулсивност → Импулсивно хранене		0,014	0,260	0,119	2,174	0,031
c	Търсене на усещания → Импулсивно хранене		0,040	0,350	0,103	3,415	0,001
c'	Търсене на усещания (ТУ) и дисфункционална импулсивност (ДИ) → Импулсивно хранене	ТУ	0,038	0,311	0,114	2,731	0,007
		ДИ		0,106	0,131	0,809	0,419

3.7.7. Изходна променлива – безразсъдно поведение. Резултатите от регресионния анализ са представени в таблица 3.22.

Таблица 3.22. Медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност между търсене на усещания и безразсъдно поведение

Безразсъдно поведение			R ²	β	SE	t	p
a	Търсене на усещания → Дисфункционална импулсивност		0,183	0,375	0,049	10,334	0,000
b	Дисфункционална импулсивност → Безразсъдно поведение		0,069	0,283	0,063	4,476	0,000
c	Търсене на усещания → Безразсъдно поведение		0,053	0,217	0,056	3,913	0,000
c'	Търсене на усещания (ТУ) и дисфункционална импулсивност (ДИ) → Безразсъдно поведение	ТУ	0,083	0,136	0,061	2,254	0,025
		ДИ		0,216	0,070	3,099	0,002

Установено е наличието на **частичен** медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност, тъй като при проверката с включен медиатор **c'**, стойността на нивото на значимост между предиктора и изходната променлива се променя, но остава статистически значимо ($p<0,05$) Проверката с тест на Собъл (Sobel test=2,862) показва ниво на значимост $p=0,004$, което е основание да се приеме наличието на статистически значима медиация.

3.8. Заключение по хипотезите от проведения анализ

3.8.1. Заключение за хипотезите за корелационни зависимости между изследваните променливи

Хипотезата за наличието на положителни корелации между *търсенето на усещания*, *функционалната* и *дисфункционалната импулсивност*; отрицателна корелация между *функционалната* и *дисфункционалната импулсивност* се потвърждава **напълно**.

Доказано е наличието на статистически значими корелации: положителна между *резилентността* и *функционалната импулсивност*, отрицателна с *дисфункционалната импулсивност*. Хипотезата се потвърждава **частично**, доколкото не е установена статистически значима корелация между *резилентността* и *търсенето на усещания*.

Доказано е наличието на статистически значими корелации: положителна между *алекситимията* и *дисфункционалната импулсивност*, отрицателна с *функционалната импулсивност*. Хипотезата се потвърждава **частично**, доколкото не е установена статистически значима корелация между *алекситимията* и *търсенето на усещания*.

Доказано е наличието на статистически значими корелации: положителна между *екстраверсията* и *функционалната импулсивност*, отрицателна с *дисфункционалната импулсивност*. Хипотезата се потвърждава **частично**, доколкото не е установена статистически значима корелация между *екстраверсията* и *търсенето на усещания*.

Доказано е наличието на статистически значима отрицателна корелация между *сговорчивостта* и *дисфункционалната импулсивност*. Хипотезата се потвърждава **частично**, доколкото не са установени статистически значими корелации между *сговорчивостта*, *търсенето на усещания* и *функционалната импулсивност*.

Доказано е наличието на статистически значими корелации: положителни между *съвестността* и *функционалната импулсивност*; отрицателни между *съвестността*, *търсенето на усещания* и *дисфункционалната импулсивност*. Хипотезата се потвърждава **напълно**.

Доказано е наличието на статистически значими корелации: положителна между *невротизма* и *дисфункционалната импулсивност* и отрицателна с *функционалната импулсивност*. Не е установена статистически значима корелация между *невротизма* и *търсенето на усещания*. Хипотезата се потвърждава **частично**.

Доказано е наличието на статистически значими корелации: положителни между *отвореността за опит*, *търсенето на усещания* и *функционалната импулсивност*. Не е доказана статистически значима корелация между *отвореността за опит* и *дисфункционалната импулсивност*. Хипотезата се потвърждава **частично**.

Доказано е наличието на статистически значими положителни корелации между *видовете рисково, импулсивно и саморазрушително поведение*. Хипотезата се потвърждава **напълно**.

Доказано е наличието на статистически значими положителни корелации между *видовете рисково, импулсивно и саморазрушително поведение* и *търсенето на усещания*. Хипотезата се потвърждава в значителна степен, с изключение на *самонараняване* и *нарушаване на закона*.

Отхвърля се хипотезата за наличието на отрицателни корелации между *видовете рисково, импулсивно и саморазрушително поведение* и *функционалната импулсивност*. Не са установени статистически значими корелации.

Доказано е наличието на статистически значими положителни корелации *видовете рисково, импулсивно и саморазрушително*

поведение и дисфункционалната импулсивност. Хипотезата се потвърждава **напълно**.

Доказано е наличието на статистически значими положителни корелации между *видовете рисково, импулсивно и саморазрушително поведение и невротизма.* Хипотезата се потвърждава **частично** за *свързано с наркотици поведение, самонараняване, импулсивно хранене и нарушаване на закона.*

Потвърждава се **напълно** хипотезата за липса на статистически значими корелации между *рисковото, импулсивно и саморазрушително поведение и екстраверсията, сговорчивостта, съвестността и отвореността за опит.*

Установена е положителна корелация между търсенето на усещания, функционалната и дисфункционалната импулсивност. Доколкото корелацията между функционалната и дисфункционалната импулсивност е отрицателна, това може да означава, че търсенето на усещания е потенциален предиктор на рисково поведение в потвърждение на теорията на Марвин Зукерман и теорията на Скот Дикман. (Zuckerman, 2008; Dickman, 1990)

Установена е отрицателна корелация между алекситимията и резилентността, което се потвърждава и от обратнопропорционалните им корелации съответно с функционалната и дисфункционалната импулсивност.

Факторите от Голямата петорка корелират положително с функционалната импулсивност и отрицателно с дисфункционалната импулсивност, очаквано единствено невротизмът има обратнопропорционални корелации. Този резултат подчертава необходимостта от проследяване на стойностите на невротизма с цел превенция на рисковото поведение.

Статистически значимите положителни корелации между формите на рисково, импулсивно и саморазрушително поведение са доказателство, че при изява на един вид може да очакват и изяви на други видове рисково поведение.

Статистически значимо с всички форми на рисково, импулсивно и саморазрушително поведение корелира дисфункционалната импулсивност. Този резултат подчертава значението на дисфункционалната импулсивност като медиаторна променлива.

3.8.2. Заключение по хипотезите за зависимост на променливите от изследваните социодемографски фактори

Хипотезата за липсата статистически значими различия за *търсене на усещания, функционална импулсивност и дисфункционална импулсивност*, обусловени от факторите *пол и образование* се потвърждава **напълно**.

Хипотезата за статистически значими различия, обусловени от *възрастта* на изследваните лица се **потвърждава** – по-младите изследвани лица имат по-високи средни стойности за *търсене на усещания и функционална импулсивност*. Потвърждава се и липсата на значими възрастови различия за *дисфункционална импулсивност*.

Хипотезата за статистически значими различия, обусловени от *заетостта* на изследваните лица се **потвърждава напълно**. Групите *спортисти и летателен състав* имат по-високи стойности от *наземен състав* по *търсене на усещания и функционална импулсивност*. Групата *студенти* имат по-високи стойности от *летателния и наземния състав* по *дисфункционална импулсивност*.

Хипотезата за статистически значими различия в *рисково, импулсивно и саморазрушително поведение*, обусловени от *заетостта* на изследваните лица се **потвърждава** частично. Групите *летателен и наземен състав* имат по-ниски средни стойности от *спортистите*,

студентите и лицата на лечение по променливата злоупотреба с алкохол. Останалите сравнения се изключват поради несъответствие с критериите за прогностична стойност на регресионния модел.

Проверката на хипотезите установява, че полът и образованието не са фактори на търсенето на усещания, функционалната и дисфункционалната импулсивност при изследваните лица.

Доказан е факторът *възраст* – по-младите изследвани лица имат по-високи стойности по търсене на усещания и функционална импулсивност. Тези резултати следва да се интерпретират като необходимост от прилагане на персонализиран подход в психологическата работа за превенция на рисковото поведение, с акцент върху възприемане на ценностите и развиване на културата на безопасността сред по-младите и новопостъпилите служители във формированията.

Установеният фактор *заетост* подчертава разликите между летателния и наземния състав по търсене на усещания и функционална импулсивност и необходимостта от прилагане на специализирано насочени към съответния състав превантивни мерки.

3.8.3. Заключение по хипотезите за наличие на медиаторен ефект на дисфункционалната импулсивност между търсенето на усещания и формите на рисково, импулсивно и саморазрушително поведение

Доказан е статистически значим пълен медиаторен ефект на *дисфункционалната импулсивност* като медиатор между *търсенето на усещания* и *свързаното с наркотици поведение*.

Доказан е статистически значим частичен медиаторен ефект на *дисфункционалната импулсивност* между *търсенето на усещания* и *агресивното поведение*.

Доказан е статистически значим пълен медиаторен ефект на *дисфункционалната импулсивност* между *търсенето на усещания* и *хазартното поведение*.

Доказан е статистически значим частичен медиаторен ефект на *дисфункционалната импулсивност* между *търсенето на усещания* и *рисковото сексуално поведение*.

Доказан е статистически значим пълен медиаторен ефект на *дисфункционалната импулсивност* между *търсенето на усещания* и *злоупотребата с алкохол*.

Отхвърля се хипотезата за наличие на статистически значим медиаторен ефект на *дисфункционалната импулсивност* между *търсенето на усещания* и *импулсивното хранене*.

Доказан е статистически значим частичен медиаторен ефект на *дисфункционалната импулсивност* между *търсенето на усещания* и *безразсъдното поведение*.

Доказани са пълна медиация на *дисфункционалната импулсивност* между *търсенето на усещания* и употребата на наркотици, злоупотребата с алкохол и хазартното поведение и частична медиация в друга група рискови поведения – агресивното поведение, рисковото сексуално поведение и безразсъдното поведение.

От резултатите може да бъде изведена необходимостта от проследяване на *предиктора (търсене на усещания)* и *медиатора (дисфункционална импулсивност)* в превантивната работа по отношение на рисковото поведение.

3.9. Профили на личности според склонността към рисково поведение във ВВС

В резултат от проведения анализ могат да бъдат изведени заключения относно два профила на лица със склонност към рисково поведение и един профил на лица, при които не е изразена склонност към рисково поведение.

3.9.1. Профил 1 – съчетание от високи стойности по функционална импулсивност и търсене на усещания

Съчетанието от високи стойности по *функционална импулсивност* и *търсене на усещания* очертава профила на лице, което реагира бързо в ситуации, които предполагат бърза и адекватна реакция, като в същото време проявява склонност да инициира или да се включва в рискови поведения, свързани с предизвикване на интензивни усещания. Според състава на извадката такъв тип съчетание е по-характерно за лица на възраст до 29 години, отколкото за изследваните лица на възраст над 36 години.

В авиационната дейност това съчетание е в основата на група поведения, квалифицирани като *въздушно хулиганство*. Моника Мартинусен и Дейвид Хънтър регистрират пет опасни мисловни модела, един или повече от които въвличат пилотите в рискови начинания: несъобразяване с авторитета, импулсивност, чувство за неуязвимост, мъжкарство (мачо поведение) и външна локализация на контрола. (Martinussen, & Hunter, 2010: 192)

Превантивни мерки: Психологическата работа за превенция на този тип поведения сред летателния състав би могла да се провежда на организационно, групово и индивидуално ниво с акцент върху примери от практиката, като включва обсъждане на казуси, съдържащи се в доклади от разследващи комисии за причините на авиационни

произшествия, случаи от практиката и симулации на авиационни тренажори, за да могат лицата с този профил в симулираните ситуации да изпитат въздействията на различните фактори, които оказват неблагоприятен единичен или комбиниран ефект върху безопасността на полетите.

3.9.2. Профил 2 – съчетание от високи стойности по дисфункционална импулсивност и търсене на усещания

Съчетанието от високи стойности по *дисфункционална импулсивност* и *търсене на усещания* очертава профила на лице, което реагира бързо и неточно или неадекватно в ситуации, които предполагат точна и адекватна реакция, като в същото време проявява склонност да инициира или да се включва в рискови поведения. Тъй като *функционалната* и *дисфункционалната импулсивност* корелират отрицателно, следва да се очаква лице с предразположеност към търсене на усещания и дисфункционална импулсивност да бъде изложено значително по-често на риска от травми, а в авиационната дейност такъв тип поведение да бъде предпоставка за тежки инциденти и произшествия. Съчетанието от високи стойности по *дисфункционална импулсивност* и *алекситимия* добавя в профила когнитивни затруднения при отграничаването на чувствата от телесните усещания и разпознаването на емоциите и чувствата, които произтичат от последиците от собствените неадекватни реакции. Съчетанието от високи стойности по *дисфункционална импулсивност* и ниски стойности по *резилентност* добавя към профила затруднения във възстановяването от неблагоприятната ситуация, в която се реализира поведението, или от последиците поради неадекватност на реакциите. В авиационната дейност това съчетание би могло да бъде свързано със затруднено функциониране и психологическо възстановяване.

Превантивни мерки: Свързаността на дисфункционалната импулсивност с всички групи рисково поведение и медиацията на дисфункционалната импулсивност при повечето групи рисково поведение, а на групите рисково поведение помежду им, отличава този профил и изисква при установяване на високи стойности по дисфункционална импулсивност, търсене на усещания, както и алекситимия, след извършването на превантивна психологическа работа за прояви на рисково поведение, личността да бъде насочена за авиопсихологическо изследване за годност при лицата от летателния състав, а при изявено рисково поведение при лицата от наземния състав да бъде потвърдена годността за служба в състава на ВВС.

3.9.3. Профил 3 – съчетание от резилентност, екстраверсия, съвестност, сговорчивост, отвореност за опит и емоционална стабилност

В профила на заетите с летателна дейност лица и наземния състав се открояват психологическите фактори *резилентност, екстраверсия, съвестност, сговорчивост, отвореност за опит и емоционална стабилност* (ниски стойности за *невротизъм*), които не корелират положително с изследваните форми на рисково поведение. По тази причина в профила не се включва склонност към рисково, импулсивно и саморазрушително поведение. Този резултат може да се обоснове чрез авиопсихологическия подбор и проследяване в хода на летателната подготовка, както и чрез превантивната психологическа работа във формированията. Въпреки това поради рисковите условия, в които се извършва дейността от летателния и наземния състав, е необходимо да се набележат мерки за превантивна работа.

Превантивни мерки: Психологическата работа за превенция на рисковото поведение с включените в този профил лица може да се изразява в групови социалнопсихологически тренинги, свързани с

казуси от практиката на световната авиация, в които да се разглеждат примери за проблеми от областта на екипното функциониране и управлението на ресурсите на екипажа, като по този начин се развиват уменията за работа в екип и се учат стратегии за решаване на разглежданите проблеми.

На организационно ниво превантивните мерки би следвало да се насочат към развиване на организационната култура на безопасността чрез насърчаване на споделянето на информация за актуални рискови фактори, необезопасени рискови дейности и случаи на рискови поведения.

Обобщено, необходимо е превантивните мерки да бъдат насочени към насърчаване и допринасяне за споделеност на ценностите на безопасността, които са обща основа на културата на безопасността. Необходимо е регулярно изследване на актуалния риск за безопасността на полетите на организационно ниво, който включва изследване на свързаните с рисковото поведение променливи в личността, групите и екипажите и на основата на получените резултати предприемане на съответстващи на риска превантивни мерки, съобразени с профила на личността.

Обсъждане

Голяма част от дейностите, които човек извършва ежедневно, включват елементи на риск, част от които той не осъзнава и не оценява като рискови. Например внезапното пресичане на улица дори в зоната на пешеходна пътека съдържа риск и понякога завършва злополучно, но човек може да не свързва тази вероятност със себе си. Невъзможно е човек да извършва всяко движение или действие със страх от злополука, това би сковало активността и би пречило дори на всекидневното битово функциониране.

В същото време сравнението между изследваните лица показва, че някои от тях са значително повече предразположени към рискови начинания от други в същата извадка. Затова профилите на личности според склонността към рисково поведение в авиацията, се основават на резултатите от проведеното емпирично изследване. Този факт отнася профилите към извадката, съставена от различни групи лица, като задава своеобразна рамка на анализа и изключва генерализиране на изводите и превантивните мерки. От друга страна, профилите потвърждават събраните в годините на емпирични психологически изследвания (включително в авиацията) резултати и придобит опит, което верифицира и прави целесъобразно прилагането им в практиката.

Някои ограничения от проведеното изследване се основават на инструментите – поради отхвърлянето на част от хипотезите, свързани с измерването на конструкта *търсене на усещания* със скалата от въпросника на Радославова и Величков (2005), в хода на работата по дисертационния труд се очертава все по-ясно необходимостта от адаптиране на друг инструмент за измерване на същия конструкт. Такъв метод е SSS-ZKA-PQ, *Sensation Seeking Scale in Zuckerman – Kulhman – Aluja Personality Questionnaire* (Aluja, Kuhlman & Zuckerman, 2010),

който е в процес на адаптиране на български (Петров, Танева и Карева, 2022).

Въпросникът за *рисково, импулсивно и саморазрушително поведение*, който е в процес на адаптиране за целите на дисертационния труд, в цялост трудно би се възприел сред изследваните лица, които подлежат на проследяване за годност, тъй като част от него описва поведения, които са несъвместими с изпълнението на професионалните задължения на военнослужещите. Въпреки това той е полезен и ценен, защото извежда основните фактори на рисковото поведение. Затова, дори и прилаган в непълен обем, този инструмент би следвало да бъде включен в работата на психолозите във военните формирования, предимно при подбор за военна служба и при проява на рисково поведение.

Особено внимание в хода на работата по интерпретацията на резултатите от дисертационния труд привлича подходът на Скот Дикман за разделянето на импулсивността в два отделни конструкта (функционална и дисфункционална импулсивност), които са вероятно двете посоки на един континуум с обща база наследствените темпераментови особености на личността (изведени от типа нервна система), както е възможно и да са съвсем различни същности. Импулсивността продължава да съдържа предизвикателство и също като търсенето на усещания работата върху нейното изучаване и изследване би следвало да продължи.

Заклучение

Резултатите от проведеното емпирично изследване на рисковото поведение доказват взаимосвързаността между видовете рисково, импулсивно и саморазрушително поведение. Потвърдена е взаимосвързката на дисфункционалната импулсивност и търсенето на усещания с рисковото поведение. Доказано е посредничеството на дисфункционалната импулсивност между търсенето на усещания и свързано с наркотици поведение, хазартно поведение и злоупотреба с алкохол.

Изведените от анализа на резултатите от емпиричното изследване профили на личности според склонността към рисково поведение и предложените мерки могат да послужат в работата на психолозите във формиранията за превенция на рисковото поведение на индивидуално, групово и организационно ниво.

Като сложен обществено значим проблем, рисковото поведение може да се разглежда през призмата на динамиката „гени – среда“, включена в организационното цяло на Военновъздушните сили. Следователно, едно ново изследване на рисковото поведение би могло да включва изследвания на организационната, семейната, референтната среда и взаимодействието на личността с тях.

В есето си *Риск и обвинения* Мери Дъглас пише, че социалната ангажираност на човека, дете или възрастен, е като контролен пункт, през който трябва да премине цялата информация. Обвинението е начин да се обслужва пунктът, през който преминава информацията, и в същото време своеобразно средство за въоръжаване на охраната. От тази гледна точка според нея правилният подход при изучаване на риска е да се започне от институционалния дизайн. (Douglas, 2003: 19)

Резултатите от дисертационния труд в този смисъл могат да послужат за прилагане на институционален дизайн по проблемите на

рисковото поведение, от който психологическият подход е неразделна част.

Въпреки присъщата на човека склонност да се включва в рискови поведения, отново на човека е присъщо да бъде част от надеждността на една голяма система, каквато е военната авиация.

Основни резултати на дисертационния труд

1. Методологични резултати

1.1. Адаптиран е *Въпросник за Голямата петорка* (Big Five Inventory – BFI), разработен от Оливър Джон, Айлийн Донахю и Робърт Кентъл. (John, Donahue & Kentle, 1991)

1.2. Извършена е адаптация на *Въпросник за рисково, импулсивно и саморазрушително поведение* (Risky, Impulsive, and Self-Destructive Behavior Questionnaire – RISQ), конструиран от Наоми Садех и Ариеле Баскин-Сомерс. (Sadeh & Baskin-Sommers, 2017)

2. Научни резултати

2.1. Емпирично е доказана взаимосвързаността между формите на рисково, импулсивно и саморазрушително поведение.

2.2. Емпирично е доказана взаимовръзката на конструктите *дисфункционална импулсивност* и *търсене на усещания* с рисковото поведение.

2.3. Емпирично е доказана пълна медиация на *дисфункционалната импулсивност* между *търсенето на усещания* и *свързано с наркотици поведение, хазартно поведение и злоупотреба с алкохол*.

2.4. Съставени са профили на личности според склонността към рисково поведение.

3. Научноприложни резултати

3.1. Дизайнът на изследването и методите за провеждане на изследване са приложими в практиката на авиационните психолози във формированията от ВВС и в практиката на психолозите от Българската армия.

3.2. Профилите на личности според склонността към рисково поведение са приложими в практиката на авиационните психолози във

формированията от ВВС и в практиката на психолозите от Българската армия.

3.3. Предложените мерки за превантивна психологическа работа според изведените профили на личности според склонността към рисково, импулсивно и саморазрушително поведение са приложими в практиката на авиационните психолози от ВВС.

Декларация за оригиналност

Долуподписаната Жулиета Стефанова Танева, докторант чрез самостоятелна подготовка във Военна академия „Г. С. Раковски“, във връзка с провеждането на процедура за защита на дисертационен труд на тема „Психологически подход за превенция на рисковото поведение във Военновъздушните сили“

Декларирам, че:

1. Дисертационният труд е оригинална разработка и съдържа оригинални резултати.
2. Дисертационният труд се представя за пръв път за придобиване на образователна и научна степен.
3. Резултатите от емпиричните изследвания, които представям в дисертационния труд, са оригинални и не са заимствани от изследвания, в които нямам участие.
4. Спазила съм изискванията за авторско право по отношение на използваните източници и не съм използвала неправомерно чужди текстове, без да посоча техния автор / автори и източник.
5. Уведомена съм, че в случай на констатиране на плагиатство, научното жури е в правото си да отхвърли дисертационния труд.

Декларацията за оригиналност е разработена на основание чл. 61, ал. 3 от Правилника за развитие на академичния състав на Военна академия „Г. С. Раковски“.

Декларатор: _____ (Жулиета Танева)

____ . ____ . 2023 г.

Публикации по темата на дисертационния труд

1. Карева, Р., Ж. Танева. (2022). Въпросник за Голямата петорка (Big Five Inventory – BFI): първоначални данни за надеждността и валидността на българска версия. *Сборник доклади от Юбилейна международна научна конференция „Психологията – традиция и съвременност“*. София: СУ „Св. Климент Охридски“, 569–579.
2. Петров, Р., Ж. Танева, Р. Карева. (2022). Оценяване на рисково поведение: психометричен подход. *Военен журнал*, 1-2/2022, 36–51.
3. Танева, Ж., Р. Карева. (2022). Резилентност и рисково поведение. *Сборник доклади от научна конференция „110 години знания, умения, компетенции“*. София: ВА „Г. С. Раковски“, 79–90.
4. Танева, Ж. (2021). Модел за изследване на рисково поведение във военно формирование. *Сборник доклади на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки, Т. 2. „Кризата: индивидуални и социални проекции“* (Online). София: БАН, Институт за изследване на населението и човека, 109–119.
5. Танева, Ж. (2020). Взаимовръзки между възприет стрес, бърнаут и оценка на организационния климат във военно формирование от Военновъздушните сили. *Сборник доклади на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки, Т. 1. „Социалните процеси като предизвикателство за индивида и общностите“* (Online). София: БАН, Институт за изследване на населението и човека, 51–59.
6. Танева, Ж. (2019). Изследване на нагласите за извършване на дейност, свързана с безопасността на полетите. *Сборник с доклади от Международна научна конференция „Лидерство и развитие на човешките ресурси“ на СУ „Свети Климент Охридски“*, София: СУ „Св. Климент Охридски“, 890–897.

Източници

1. Брониш, Т. (2000). Самоубийството: Причини, сигнали, защита. София: ЛИК.
2. Ганева, З. (2016). Да преоткроем статистиката с IBM SPSS STATISTICS. София: Елестра ЕООД.
3. Десев, Л. (2021). Речник по психология. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
4. Дюркем, Е. (1999). Самоубийството. София: Женифер-Хикс.
5. Зиновиева, И. (2011). Екологичен подход към изследване на индивидуалността. Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ Философски факултет, Книга Психология, Т. 102, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 29–44, ISSN 0204-99-45.
6. Каприева, Д. (2019). Нарцисизъм и търсене на усещания. Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, книга Психология, Т. 109, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 175–204.
7. Карева, Р. (2012). Авиационна психология: Личност. София: Издателство „Г. С. Раковски“, (Online) <https://rndc.bg/produkt/psihologia-lichnost/>.
8. Карева, Р., Ж. Танева. (2022). Въпросник за Голямата петорка (Big Five Inventory – BFI): първоначални данни за надеждността и валидността на българска версия. *Сборник доклади от Юбилейна международна научна конференция „Психологията – традиция и съвременност“*, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 569–579.
9. Карева, Р. (2021). Кратка скала за резилентност (BRS) на български: оценяване на способността за възстановяване от неблагоприятни събития. *Психологични изследвания*, 24(1), 23–40, ISSN 0205-0617 (Print); ISSN 2367-9174 (Online).

10. Лицанова, Р., М. Костадинова, Д. Димитрова. (2017). Рисково сексуално поведение сред подрастващите ученици в България. *Варненски медицински форум*, т. 6, прил. 2, 135–139.
11. Неделчев, Д., С. Николова, Е. Пседерска, К. Бозгунов, Г. Василев, Р. Шахиди, Ж. Василева. (2020). Психометрични характеристики на българската версия на скалата за импулсивност на Барат-11 (BIS-11). *Психично здраве*, 1, 16–42, (Online) <http://stenobooks.com/userfiles/editor/file/Menthal%20health%201%20Interactive%5B2%5D.pdf>.
12. Попов, В., Е. Пседерска, Е. Пенева, К. Бозгунов, Г. Василев, Д. Неделчев, Ж. Василева. (2016). Психометрични характеристики на българската версия на самооценъчната скала за алекситимия от Торонто (TAS-20; Toronto Alexithymia Scale-20). *Психологични изследвания*, 19(2), 25–42, ISSN 0205-0617 (Print); ISSN 2367-9174 (Online).
13. Паспаланов, И., Д. Щетински. (1984). Българска адаптация на личностния въпросник на Ханс Айзенк. *Психология*, 5, 279 – 291.
14. Петров, Р., Ж. Танева, Р. Карева. (2022). Оценяване на рисково поведение: психометричен подход. *Военен журнал*, 1-2/2022, 36–51.
15. Радославова, М., А. Величков. (2005). Методи за психодиагностика. София: Пандора Прим.
16. Русева, Е., З. Илчовска, М. Иванова, П. Илиева. (2014). Стандартизация на скалата на Барат за импулсивност. *Българска наука*, 72, 123 – 136, (Online) <http://nauka.bg>.
17. Стаменкова, Н. (2005). Професионална психодиагностика. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“.
18. Стоянова, М. (2015). Употреба на Темпераментовия и хаактеров въпросник (TCI) на Cloninger в Българската армия. София: Военномедицинска академия.

19. Чаморо-Премусик, Т. (2015). Диференциална психология. София: Изток-Запад.
20. Щетински. Д., И. Паспаланов. (1989). Методическо пособие за работа с българската форма на въпросника за оценка на тревожността на Ч. Спилбъргър (STAI, Form Y). София: БАН, Институт по психология.
21. AFPAM 44-160. (2001). The Air Force Suicide Prevention Program.
22. Air Force Guide for Suicide Risk: Assessment, Management, and Treatment. (2014). Lackland, TX.
23. Aluja, A., Kuhlman, M., & Zuckerman, M. (2010). Development of the Zuck[erman-Kuhlman-Aluja Personality Questionnaire (ZKA-PQ): A factor/facet version of the Zuckerman-Kuhlman Personality Questionnaire (ZKPQ). *Journal of personality assessment*, 92(5), 416–431. <https://doi.org/10.1080/00223891.2010.497406>
24. Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*, 53, 27–51. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.53.100901.135231>
25. Arnett, J. J. (1994). Sensation Seeking: A new conceptualization and a new scale. *Personality and Individual Differences*, 16(2), 289–296. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(94\)90165-1](https://doi.org/10.1016/0191-8869(94)90165-1)
26. Atari, M., M. Yaghoubirad. (2016). The Big Five personality dimensions and mental health: The mediating role of alexithymia. *Asian Journal of Psychiatry*, 24, 59–64. <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2016.08.008>
27. Bagby, R. M., J. D. Parker & G. J. Taylor. (1994). The twenty-item Toronto Alexithymia scale – I. Item selection and cross-validation of the factor structure. *Journal of Psychosomatic Research*, January 1994, 38(1), 23–32. [https://doi.org/10.1016/0022-3999\(94\)90005-1](https://doi.org/10.1016/0022-3999(94)90005-1)
28. Barratt, E., Stanford, M., Dowdy, L., Liebman, M., & Kent, T. (1999). Impulsive and premeditated aggression: a factor analysis of self-

reported acts. *Psychiatry Research*, 86, 163–173.
[https://doi.org/10.1016/S0165-1781\(99\)00024-4](https://doi.org/10.1016/S0165-1781(99)00024-4)

29. Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1173–1182. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.51.6.1173>

30. Baskin-Sommers, A., & Sommers, I. (2006). The co-occurrence of substance use and high-risk behaviors. *Journal of Adolescent Health*, 38, 609–611. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2005.07.010>

31. Block, J. (1993). Ego-resilience through time. *Biennial Meeting of the Society for Research in Child Development*, New Orleans, LA, March 25-28, 1–17. (online) <https://eric.ed.gov/?id=ED356879>

32. Breivik, G., Sand, T. S. & Sookermany, A. (2017). Sensation seeking and risk-taking in the Norwegian population. *Personality and Individual Differences*, 119, 266–272. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.07.039>

33. Breivik, G., Sand, T. S. & Sookermany, A. (2019). Risk-Taking and Sensation Seeking in Military Contexts: A Literature Review. *SAGE Open*, Jan.-March 2019, 1–13. <https://doi.org/10.1177/2158244018824498>

34. Bowes, L., & Jaffee, S. (2013). Biology, genes, and resilience: Toward a multidisciplinary approach. *Trauma, Violence, & Abuse*, 14(3), 195–208. <https://doi.org/10.1177/1524838013487807>

35. Buss, A. H., & Perry, M. P. (1992). The Aggression Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 452–459. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.63.3.452>

36. Callister, J. D., R. E. King, P. D. Retzlaff., & R. W. Marsh. (1999). Revised NEO personality inventory profiles of male and female U. S. Air Force pilots. *Military Medicine*, 164, 885–890. <https://doi.org/10.1093/milmed/164.12.885>

37. Costa, P. T., Jr., & McCrae, R.R. (1976). Age differences in personality structure: A cluster analytic approach. *Journal of Gerontology*, 31, 564–570. <https://doi.org/10.1093/geronj/31.5.564>
38. Costa, P. T., Jr., & McCrae, R. R. (1995). Domains and facets: Hierarchical personality assessment using the revised NEO Personality Inventory. *Journal of Personality Assessment*, 64, 21–50. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa6401_2
39. Cowlshaw, S., Metcalf, O., Lawrence-Wood, E., Little, J., Sbisá, A., Deans, C., O'Donnell, M., Sadler, N., Van Hooff, M., Crozier, M., Battersby, M., Forbes, D., McFarlane, A. C. (2020). Gambling problems among military personnel after deployment. *Journal of Psychiatric Research*, 131, 47–53. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2020.07.035>
40. Cloninger, C. R., D. M. Svrakic, & T. R. Przybeck, (1993). A psychobiological model of temperament and character. *Archives of General Psychiatry*, 50, 975–990. doi:10.1001/archpsyc.1993.01820240059008
41. Deffenbacher, J.L., Lynch, R.S. Filetti, L.B., Dahlen E.R., & Oetting, E.R. (2003). Anger, aggression, risky behavior, and crash-related outcomes in three groups of drivers. *Behaviour Research and Therapy*, 41, 333–349. [https://doi.org/10.1016/S0005-7967\(02\)00014-1](https://doi.org/10.1016/S0005-7967(02)00014-1)
42. Depue, R. A. & P. F. Collins. (1999). Neurobiology of the structure of personality: Dopamine, facilitation of incentive motivation, and extraversion. *Behavioral and Brain Sciences*, 22, 491–569. <https://doi.org/10.1017/S0140525X99002046>
43. Dickman, S. J. (1990). Functional and dysfunctional impulsivity: Personality and cognitive correlates. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(1), 95–102. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.58.1.95>
44. Dickman, S. J. (2000). Impulsivity, arousal and attention. *Personality and Individual Differences*, 28(2000), 563–581. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(99\)00120-8](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(99)00120-8)

45. Digman, J. M. & Takemoto-Chock, N. K. (1981). Factors in the natural language of personality: Re-analysis, comparison and interpretation of six major studies. *Multivariate Behavioral Research*, 16, 149–170. https://doi.org/10.1207/s15327906mbr1602_2
46. Domuschieva-Rogleva, G., Iancheva, T. (2017). Coping strategies for the participants in the Antarctic expedition. *Journal of Sport Psychology*, 26(4), 45–50. eISSN 1988-5636
47. Douglas, M. (2003). Risk and Blame: Essays in cultural theory. London: Taylor & Francis e-Library. https://monoskop.org/images/1/1d/Douglas_Mary_Risk_and_Blame_Essays_in_Cultural_Theory_1994.pdf
48. Glendon, A. I., S. Clarke. (2017). Human safety and risk management: A psychological perspective. CRC Press.
49. Goldberg, L. R. (1981). Language and individual differences: The search for universals in personality lexicons. In: L. Wheeler (Ed.), *Review of Personality and Social Psychology*, 2, Beverly Hills, CA: Sage, 141–165.
50. Goldberg, L. R. (1990). An alternative "description of personality": The Big-Five factor structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 1216–1229. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.59.6.1216>
51. Goldberg, L. R. (1993). The structure of phenotypic personality traits. *American Psychologist*, 48, 26–34. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.48.1.26>
52. Goldberg, L. R. (1999). A broad-bandwidth, public domain, personality inventory measuring the lower-level facets of several five-factor models. In I. Mervielde, I. Deary, F. De Fruyt, & F. Ostendorf (Eds.), *Personality Psychology in Europe*, Vol. 7, Tilburg University Press, 7–28.
53. Greenberg, M. (2006). Promoting resilience in children and youth: Preventive interventions and their interface with neuroscience. *Annals of New York Academy of Sciences*, 1094, 139–150. <https://doi.org/10.1196/annals.1376.013>

54. Heshmati, R., S. Azmoodeh. (2017). Study of alexithymia trait based on Big-Five Personality Dimensions. *Mediterranean Journal of Clinical Psychology*, 5(3). <https://doi.org/10.6092/2282-1619/2017.5.1642>
55. Hogan, R., & Hogan, J. (1992). *Hogan Personality Inventory manual*. Hogan Assessment Systems, Tulsa, OK.
56. Hornor, G. (2017). Resilience. *Journal of Pediatric Health Care*, 31(3), 384–390. <https://doi.org/10.1016/j.pedhc.2016.09.005>
57. Jakubczyk, A., A. Klimkiewicz, A. Wnorowska, K. Mika, M. Bugaj, A. Podgórska, K. Barry, F. C. Blow, K. J. Brower, & M. Wojnar. (2013). Impulsivity, risky behaviors and accidents in alcohol-dependent patients. *Accident Analysis and Prevention*, 51, 150–155. <https://doi.org/10.1016/j.aap.2012.11.013>
58. John, O. P., Angleitner, A., & Ostendorf, F. (1988). The lexical approach to personality: A historical review of trait taxonomic research. *European Journal of Personality*, 2, 171–203. <https://doi.org/10.1002/per.2410020302>
59. John, O. P. (1989). Towards a taxonomy of personality descriptors. In: D. M. Buss & N. Cantor (Eds.), *Personality psychology: Recent trends and emerging directions*, New York: Springer-Verlag, 261–271.
60. John, O. P. (1990). The “Big Five” factor taxonomy: Dimensions of personality in the natural language and questionnaires. In: L. A. Pervin (Ed.), *Handbook of personality: Theory and research*, New York: Guilford Press, 66–100.
61. John, O. P., Donahue, E. M., & Kentle, R. L. (1991). The Big Five Inventory – Versions 4a and 54. Berkeley, CA: University of California, Berkeley, Institute of Personality and Social Research.
62. John, O. P., & Srivastava, S. (1999). The Big Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives. In L. A.

Pervin & O. P. John (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (2nd ed.), New York: Guilford Press, 102–138.

63. John, O. P., Naumann, L. P., & Soto, C. J. (2008). Paradigm shift to the integrative Big Five trait taxonomy: History, measurement, and conceptual issues. In O. P. John, R. W. Robins, & L. A. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research*, New York, NY: Guilford Press, 114–158.

64. Johnson, J. A. (2017). Big-Five model. In V. Zeigler-Hill, T.K. Shackelford (Eds.), *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*, New York: Springer, 1–16.

65. Jonah, B. A. (1997). Sensation seeking and risky driving: a review and synthesis of the literature. *Accident Analysis & Prevention*, 29(5), 651–665. [https://doi.org/10.1016/S0001-4575\(97\)00017-1](https://doi.org/10.1016/S0001-4575(97)00017-1)

66. Joseph, E., & Zhang, D. C. (2021). Personality Profile of Risk-Takers: An examination of the Big Five facets. *Journal of Individual Differences*, 42, 194–203. <https://doi.org/10.1027/1614-0001/a000346>

67. Kemplin, K. R., O. Paun, D. Godbee, & J. Brandon. (2019). Resilience and Suicide in Special Operations Forces. State of the Science via Integrative Review. *Journal of Special Operations Medicine*, 19(2), 57–67. doi: 10.55460/BQES-AM8H

68. Kim, W., But, J., Anorve, V., & Kelley-Baker, T. (2022). Examining U.S. drivers' characteristics in relation to how frequently they engage in speeding on freeways. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, Volume 85, 195–208. <https://doi.org/10.1016/j.trf.2022.01.006>

69. Klinar, P., Burnik, S. & Kajtna, T. (2017). Personality and sensation seeking in high-risk sports. *Acta Gymnica*, 47(1), 41–48. doi: 10.5507/ag.2017.005

70. Magid, V., M. G. MacLean, & C. R. Colder (2007). Differentiating between sensation seeking and impulsivity through their

mediated relations with alcohol use and problems. *Addictive Behaviors*, 32(10): 2046–2061. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2007.01.015>

71. Martinussen, M., D. R. Hunter. (2010). *Aviation Psychology and Human Factors*. USA, Boca Raton: CRC Press.

72. McCrae, R. R., & John, O. P. (1992). An introduction to the five-factor model and its applications. *Journal of Personality*, 60, 175–215. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1992.tb00970.x>

73. McGloth, S. King, R. E., Retzlaff, P. D., Flynn, C. F., & Butler, J. W. (1996). *Psychological Characteristics of United States Air Force Pilots*. Air Force Materiel Command Brooks Air Force Base, Texas.

74. Meulman, J. J., A. J. van Der Kooij, & W. J. Heiser. (2004). Principal components analysis with nonlinear optimal scaling transformations for ordinal and nominal data. *The SAGE handbook of quantitative methodology for the social sciences*, SAGE Publications, Inc., 50–71.

75. Moeller, F. G, E. S. Barratt, D. M. Dougherty, J. M. Schmitz, & A. C. Swann. (2001). Psychiatric Aspects of Impulsivity. *American Journal of Psychiatry*, 158, 1783–1793. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.158.11.1783>

76. Moore, S., E. Gullone. (1996). Predicting adolescent risk behavior using a personalized cost-benefit analysis. *Journal of Youth and Adolescence*, 25, 343–359. <https://doi.org/10.1007/BF01537389>

77. Nock, M. K. (2010). Self-Injury. *Annual Review of Clinical Psychology*, 6(1), 339–363. <https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.121208.131258>

78. Norman, W. T. (1963). Toward an adequate taxonomy of personality attributes: Replicated factor structure in peer nomination personality ratings. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66(6), 574–583. <https://doi.org/10.1037/h0040291>

79. Patton, J. H., Stanford, M. S., & Barratt, E. S. (1995). Factor structure of the Barratt impulsiveness scale. *Journal of Clinical Psychology*, 51(6), 768–774. [https://doi.org/10.1002/1097-4679\(199511\)51:6<768::AID-JCLP2270510607>3.0.CO;2-1](https://doi.org/10.1002/1097-4679(199511)51:6<768::AID-JCLP2270510607>3.0.CO;2-1)

80. Preece, D., R. Becerra, A. Allan, K. Robinson, & J. Dandy. (2017). Establishing the theoretical components of alexithymia via factor analysis: Introduction and validation of the attention-appraisal model of alexithymia. *Personality and Individual Differences*, 119, 341–352. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.08.003>
81. Rutter, M. (2006). Implications of resilience concepts for scientific understanding. *Annals of New York Academy of Sciences*, 1094, 1–12. <https://doi.org/10.1196/annals.1376.002>
82. Rutter, M. (2012). Resilience as a dynamic concept. *Development and Psychopathology*, 24(2), 335–344. <https://doi.org/10.1017/S0954579412000028>
83. Sadeh, N., Baskin-Sommers, A. (2017). Risky, Impulsive, and Self-Destructive Behavior Questionnaire (RISQ): A Validation Study. *Assessment*, 24(8), 1080–1094. <https://doi.org/10.1177/1073191116640356>
84. Šago, D., Babić, G. (2019). Roots of Alexithymia. *Archives of Psychiatry Research*, 55, 71–84. doi:10.20471/may.2019.55.01.06
85. Sampedro-Piquero, P., Zancada-Menéndez, C., Bernabéu-Brotons, E., & Moreno-Fernández, R.D. (2023). The Relationship between Binge Drinking and Binge Eating in Adolescence and Youth: A Systematic Review and Meta-Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20, 232 (1–16). doi:10.3390/ijerph20010232
86. Sapienza, J., & Masten, A. (2011). Understanding and promoting resilience in children and youth. *Current Opinion in Psychiatry*, 24(4), 267–273. doi:10.1097/YCO.0b013e32834776a8
87. Slovic, P. (2000). Perception of risk. In: Slovic, P. (Ed.) *The perception of risk*. London: Earthscan, 220–231.
88. Schneider, R. Jr., Ottoni, G. L. De Carvalho, H. W., Elisabetsky, E., & Lara, D. R. (2015). Temperament and character traits associated with the use of alcohol, cannabis, cocaine, benzodiazepines, and hallucinogens:

evidence from a large Brazilian web survey. *Revista Brasileira de Psiquiatria*, 37, 31–39. doi:10.1590/1516-4446-2014-1352

89. Smith, B. W., J. Dalen, K. Wiggins, E. Tooley, P. Christopher & J. Bernard. (2008). The Brief Resilience Scale: Assessing the Ability to Bounce Back. *International Journal of Behavioral Medicine*, 15, 194–200. doi:10.1080/10705500802222972

90. *SPSS Mediation Analysis - The Complete Guide*. (n.d.). SPSS Mediation Analysis – the Complete Guide. <https://www.spss-tutorials.com/spss-mediation-analysis-tutorial/#apa-reporting-mediation-analysis>.

91. Soto, C. J., John, O. P., Gosling, S. D., & Potter, J. (2008). The developmental psychometrics of Big Five self-reports: Acquiescence, factor structure, coherence, and differentiation from ages 10 to 20. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94, 718–737. doi:10.1037/0022-3514.94.4.718

92. Soto, C. J., & John, O. P. (2009a). Ten facet scales for the Big Five Inventory: Convergence with NEO PI-R facets, self-peer agreement, and discriminant validity. *Journal of Research in Personality*, 43, 84–90. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2008.10.002>

93. Soto, C. J., & John, O. P. (2009b). Using the California Psychological Inventory to assess the Big Five personality domains: A hierarchical approach. *Journal of Research in Personality*, 43, 25–38. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2008.10.005>

94. Soto, C. J., John, O. P., Gosling, S. D., & Potter, J. (2011). Age differences in personality traits from 10 to 65: Big Five domains and facets in a large cross-sectional sample. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100, 330–348. <https://doi.org/10.1037/a0021717>

95. Steenbergh, T. A., Whelan, J. P., Meyers, A. W., Klesges, R. C., & DeBon, M. (2008). Gambling and Health Risk-Taking Behavior in a

Military Sample. *Military Medicine*, 173, 5, 452–459.
<https://doi.org/10.7205/MILMED.173.5.452>

96. Taylor, G. J., R. M. Bagby, & J. D. Parker. (1999). Disorders of affect regulation: Alexithymia in medical and psychiatric illness. UK: Cambridge University Press.

97. Teeters, J. B., Lancaster, C. L. Brown, D. G., & Back, S. E. (2017). Substance use disorders in military veterans: prevalence and treatment challenges. *Substance Abuse and Rehabilitation*, 8, 69–77.
<https://doi.org/10.2147/SAR.S116720>

98. Tupes, E. C. & Christal, R. E. (1961). Recurrent personality factors based on trait ratings (USAF ASD Tech. Rep. No. 61-97). Aeronautical Systems Division, Personnel Laboratory: Lackland Air Force Base, TX. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1992.tb00973.x>

99. Tok, S. (2011). The Big five personality traits and risky sport participation. *Social behavior and personality: An International Journal*, 2011, 39(8), 1105–1112. <https://doi.org/10.2224/sbp.2011.39.8.1105>

100. Verrall, N. (2012). A review of military research into alcohol consumption. Psychological Aspects of Deployment and Health Behaviours, NATO, RTO Technical Report, TR-HFM-164, 4-1–4-11.

101. Vorst, H. C., & B. Bermond. (2001). Validity and reliability of the Bermond–Vorst alexithymia questionnaire. *Personality and Individual Differences*, 30, 413–434. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(00\)00033-7](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(00)00033-7)

102. Waltmann, M., Herzog, N., Horstmann, A., & Deserno, L. (2021). Loss of control over eating: A systematic review of task based research into impulsive and compulsive processes in binge eating. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, V. 129, October 2021, 330–350.
<https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2021.07.016>

103. Whiteside, S. P., D. R. Lynam. (2001). The Five Factor Model and impulsivity: using a structural model of personality to understand

impulsivity. *Personality and Individual Differences*, 30(2001), 669–689.
[https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(00\)00064-7](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(00)00064-7)

104. Yates, J. F., Stone, E. R. (1992). The risk construct. In: Yates, J. F. (Ed.) *Risk-taking behavior*. New York: Wiley, 1–25.

105. Zimmerman, M. A. (2013). Resiliency Theory: A Strengths-Based Approach to Research and Practice for Adolescent Health. *Health education & behavior*, 40(4) 381–383. <https://doi.org/10.1177/1090198113493782>

106. Zimmermann, G., J. Rossier, F. M. de Stadelhofen, & F. Gaillard. (2005). Alexithymia Assessment and Relations with Dimensions of Personality. *European Journal of Psychological Assessment*, 21(1), 23–33.
<https://doi.org/10.1027/1015-5759.21.1.23>

107. Zamorski, M. A. & Kelley, A. M. (2012). Risky Driving Behaviour. Psychological Aspects of Deployment and Health Behaviours, NATO, RTO Technical Report, TR-HFM-164, 5-1–5-21.

108. Zuckerman, M. (2008). *Sensation Seeking and Risky Behavior*. Washington: American Psychological Association.

109. Zuckerman, M., D.M. Kuhlman. (2001). Personality and Risk-Taking: Common Biosocial Factors. *Journal of Personality*, 68(6), 999–1029.
<https://doi.org/10.1111/1467-6494.00124>

Нормативни документи

1. Закон за отбраната и Въоръжените сили на Република България. *Държавен вестник*, бр. 14/ 10.02.2023 г.
2. Правилник за прилагане на Закона за отбраната и Въоръжените сили на Република България. *Държавен вестник*, бр. 95/ 29.11.2022 г.
3. Наредба № Н-2 от 03 май 2012 г. за разследване на авиационни произшествия с военни въздухоплавателни средства. *Държавен вестник*, бр. 38/ 18.05.2012 г.
4. Наредба № Н-3 от 3 февруари 2020 г. за психологичното осигуряване в Министерството на отбраната, структурите на пряко подчинение на министъра на отбраната и Българската армия. *Държавен вестник*, бр. 14/ 18.02.2020 г.
5. Наредба № Н-5 от 27 юни 2012 г. за условията и реда за предотвратяване, контрол и установяване на годността за военна служба на военнослужещи при употреба на алкохол и злоупотреба и/или зависимост от наркотични вещества. *Държавен вестник*, бр. 55/ 20.07.2012 г.
6. Наредба № Н-6 от 13 февруари 2018 г. за военномедицинска експертиза. *Държавен вестник*, бр. 23/ 15.03.2018 г.

Приложения

Приложение 1

Батерия психологически тестове за провеждане на емпирично изследване

ВЪПРОСНИК 1

Инструкция: Моля, отбележете доколко се отнася за Вас всяко от твърденията, като използвате следната скала:

- 1 - Изобщо не се отнася за мен
- 2 - Рядко се отнася за мен
- 3 - Понякога се отнася за мен
- 4 - Често се отнася за мен
- 5 - Напълно се отнася за мен

- 1. _____ Често купувам нови и непознати стоки, за да открия нещо интересно в тях.
- 2. _____ Хората се възхищават на бързината, с която съобразявам.
- 3. _____ Намирам за глупави заниманията с рискови спортове, като алпинизъм, делтапланеризъм или подводно спускане.
- 4. _____ Често казвам първото, което ми идва на ум, без да мисля как ще прозвучи за другите.
- 5. _____ Обичам понякога да върша шури неща, просто за да видя как ще реагират другите.
- 6. _____ Често действам прибързано, без да отделям време за обмисляне в каква ситуация се намирам.
- 7. _____ Еднообразната методична работа ме отегчава много бързо.
- 8. _____ Когато съм на море, обичам да плувам далече от брега.
- 9. _____ Умея да се възползвам от неочакваните случаи, когато веднага трябва да се направи нещо, за да не се изпусне шанса.
- 10. _____ Често нямам търпение, докато чета книга (гледам филм) и предварително поглеждам края, а после пропускам части.
- 11. _____ Забавлявам се в нови ситуации, в които не мога да предвидя как ще се обърнат нещата.
- 12. _____ Харесва ми работа, която изисква многократно да се вземат незабавни решения.
- 13. _____ Неприятно ми е, когато трябва бързо да съобразявам нещо.
- 14. _____ Мисля, че скитниците водят интересен живот.
- 15. _____ Често казвам или правя нещо, без да мисля за последиците.

16. _____ Обичам да пътешествам без предварителен план, определена посока или времеви ограничения.
17. _____ В разговор неволно повишавам глас, за да наложa мнението си.
18. _____ Много пъти съм доказвал, че се справям успешно със задачи, които искат бързи и точни действия.
19. _____ Харесвам компании, които се забавляват без задръжки.
20. _____ Харесват ми игри и спортове, в които ходовете или движенията трябва да се избират светкавично.
21. _____ Харесва ми да опитвам непознати храни, каквито не съм вкусвал.
22. _____ Харесва ми да се обличам екстравагантно, дори понякога да изглеждам странно за другите.
23. _____ Когато решавам проблем, обикновено се придържам само към едно гледище.
24. _____ В повечето случаи мога веднага да изразя с думи това, което мисля.
25. _____ Обичам да върша неща, които са донякъде опасни.
26. _____ Често поемам ангажименти, без да мисля дали мога да ги изпълня.
27. _____ Харесва ми да правя секс по разнообразни начини.
28. _____ Много пъти плановете ми се провалят, защото не ги обмислям добре предварително.
29. _____ Искa ми се да опитам скок с парашут.
30. _____ Често вземам важни решения, без да обмислям всички „за“ и „против“.
31. _____ Харесва ми да участвам в динамични разговори, в които няма време предварително да обмислям какво да кажа.
32. _____ Хомосексуалистите са ми интересни.
33. _____ Често си създавам мнение, без да оценя ситуацията достатъчно внимателно.
34. _____ Ако имам възможност, често бих сменял местоживеенето си.
35. _____ Харесва ми да се скитам в непознат град, дори и да има риск да се изгубя.
36. _____ Често пропускам възможности, защото не съобразявам достатъчно бързо.
37. _____ Когато говоря с някого, нямам търпение да го изслушам и го прекъсвам много често.
38. _____ Обичам да играя хазартни игри с голям залог, дори когато губя.
39. _____ Харесват ми ексцентричните хора, дори да изглеждат малко странни.
40. _____ Гледам да избягвам дейности, в които няма много време за обмисляне.
41. _____ Често имам неприятности, защото не мисля какво правя.

42. _____ Убеден съм, че всичко, което доставя истинско удоволствие, е незаконно или неморално.
43. _____ Рядко се ангажирам с начинания, без предварително да съм отчел възможните проблеми.
44. _____ Мисля, че животът е празен, ако човек не опита всички негови предизвикателства.
45. _____ Често правя покупки, без да мисля имам ли достатъчно пари в себе си.
46. _____ Искане ми се да видя истинска летяща чиния или извънземни.
47. _____ Обичам да изпитвам нещата бавно и грижливо.
48. _____ Склонен съм да опитам всяко ново нещо поне веднъж.
49. _____ Предпочитам да планирам най-общо, за да преживея сладостта на изненадата.
50. _____ Аз съм припрян човек.
51. _____ Често другите ми се сърдят, защото не ги изслушвам докрай.
52. _____ В отношенията с другите обикновено се ръководя от първото впечатление, което са ми направили.

ВЪПРОСНИК 2

Инструкция: Моля, преценете доколко сте съгласен (съгласна) с всяко твърдение и маркирайте отговор на всеки ред, като използвате следната скала:

1. Напълно несъгласен
 2. Несъгласен
 3. Нито съгласен, нито несъгласен
 4. Съгласен
 5. Напълно съгласен
-
1. _____ Обикновено се възстановявам бързо след трудни времена.
 2. _____ Трудно ми е да преодолявам стресиращи събития.
 3. _____ Не ми отнема много време да се възстановя след стресиращо събитие.
 4. _____ За мен е трудно отново да си стъпя на краката, когато се случи нещо лошо.
 5. _____ Обикновено преминавам през трудни периоди без много усилия.
 6. _____ Обикновено ми отнема дълго време да преодолея спънките в живота си.

ВЪПРОСНИК 3

Инструкция: Моля, преценете доколко сте съгласен (съгласна) с всяко твърдение и маркирайте отговор на всеки ред, като използвате следната скала:

1. Силно несъгласен
2. Несъгласен
3. Нито съгласен, нито несъгласен
4. Съгласен
5. Силно съгласен

1. _____ Често съм объркан каква емоция изпитвам.
2. _____ За мен е трудно да намеря точните думи за чувствата си.
3. _____ Имам физически усещания, които дори лекарите не разбират.
4. _____ Мога да описвам чувствата си лесно.
5. _____ Предпочитам да анализирам проблемите, вместо само да ги описвам.
6. _____ Когато съм разстроен, не знам дали съм тъжен, изплашен или ядосан.
7. _____ Трудно ми е да опиша какво чувствам към хората.
8. _____ Предпочитам просто да оставя нещата да се случват, отколкото да мисля защо се случват така.
9. _____ Имам чувства, които не мога точно да идентифицирам.
10. _____ Да си в контакт с емоциите е много важно.
11. _____ Често съм озадачен от усещанията в тялото си.
12. _____ Хората ми казват да описвам чувствата си повече.
13. _____ Не знам какво се случва вътре в мен.
14. _____ Често не знам защо съм ядосан.
15. _____ Предпочитам да говоря с хората за ежедневните им дейности, вместо за чувствата им.
16. _____ Предпочитам да гледам „леки“ развлекателни предавания, пред психологически драми.
17. _____ За мен е трудно да разкрия най-дълбоките си чувства, дори пред близки приятели.
18. _____ Мога да се почувствам близък с някой, дори в моменти на мълчание.
19. _____ Намирам, че изследването на чувствата ми е полезно при решаването на лични проблеми.
20. _____ Търсенето на скрит смисъл в пиеси и филми отвлича от това да изпиташ удоволствие от тях.

ВЪПРОСНИК 4

Инструкция: Този въпросник съдържа описание на поведения, които може да сте правили или не през живота си. За всяко поведение отбележете колко пъти сте го вършили през живота си, като използвате следната скала:

- 0 – 0 пъти;
- 1 – от 1 до 10 пъти;
- 2 – от 11 до 50 пъти;
- 3 – от 51 до 100 пъти;
- 4 – над 100 пъти.

Например, ако сте скачали с парашут 3 пъти, напишете 1, ако не сте скачали, напишете 0.

1. ____ Кражба от магазин
2. ____ Шофиране с 50 км/ч или повече над ограничението на скоростта
3. ____ Залагане на спорт, състезания с коне или други животни
4. ____ Употреба на кокаин или крeк
5. ____ Купуване на дрога
6. ____ Импулсивно купуване на вещи, които не са необходими и няма да се използват
7. ____ Небезопасен секс с човек, с когото току-що се запознавате или не познавате добре
8. ____ Участие в сбиване
9. ____ Мисли за самоубийство
10. ____ Секс за пари или дрога
11. ____ Употреба на алкохол до силно замайване или до безсъзнание
12. ____ Употреба на халюциногени, LSD или гъби
13. ____ Явяване на работа в нетрезво състояние или надрусан
14. ____ Нападение на някого с оръжие, като нож или пистолет
15. ____ Удряне на някого с юмрук или предмет
16. ____ Умишлено самонараняване, като порязване, изгаряне или нараняване, което не цели самоубийство
17. ____ Загуба в хазарт на повече пари, отколкото можете да си позволите
18. ____ Заплашване с физическа саморазправа на някого
19. ____ Заплашване на някого с оръжие, като пистолет или нож
20. ____ Употреба на хероин
21. ____ Унищожаване или вандалска проява към нечие имущество
22. ____ Употреба на 5 или повече алкохолни напитки за 3 часа или по-малко време
23. ____ Плащане за секс
24. ____ Продаване на наркотици
25. ____ Ограбване на някого
26. ____ Извършване на опит за самоубийство

- 27. ____ Употреба на марихуана
- 28. ____ Продължавате да ядете, след като вече сте се нахранили
- 29. ____ Две или повече сексуални връзки по едно и също време
- 30. ____ Купуване на скъпи вещи, които не можете да си позволите в момента
- 31. ____ Употреба на различни дроги едновременно
- 32. ____ Участие в лотария, игри на карти със залози или на казино игри
- 33. ____ Незаконно залагане
- 34. ____ Злоупотреба с лекарства по рецепта
- 35. ____ Изяждане на много храна, когато не сте гладен
- 36. ____ Планиране на самоубийство
- 37. ____ Преминаване на червен светофар или без да спрете на знак „стоп“
- 38. ____ Кражба на пари

ВЪПРОСНИК 5

Инструкция: Моля, отбележете доколко сте съгласен (съгласна) с всяко твърдение. Напишете отговор на всеки ред, като използвате следната скала:

- 1. Напълно несъгласен
- 2. Донякъде несъгласен
- 3. Нито съгласен, нито несъгласен
- 4. Донякъде съгласен
- 5. Напълно съгласен

За себе си мисля, че съм ...

- 1. ____ приказлив човек.
- 2. ____ склонен да намирам грешки в постъпките на другите.
- 3. ____ човек, който си върши добре работата.
- 4. ____ депресивен, тъжен.
- 5. ____ оригинален, предлагам нови идеи.
- 6. ____ сдържан човек.
- 7. ____ отзивчив, помагам на хората.
- 8. ____ понякога доста небрежен.
- 9. ____ спокоен, справям се добре със стреса.
- 10. ____ любопитен за най-различни неща.
- 11. ____ пълен с енергия.
- 12. ____ заядлив, не си премълчавам.
- 13. ____ надежден в работата.
- 14. ____ напрегнат човек.
- 15. ____ изобретателен, остроумен.

16. ____ ентусиазиран, енергичен.
17. ____ човек, който лесно прощава.
18. ____ понякога неорганизиран, разхвърлян.
19. ____ загрижен, внимателен.
20. ____ човек с богато въображение.
21. ____ тих, мълчалив.
22. ____ като цяло доверчив човек.
23. ____ понякога склонен да мързелувам.
24. ____ емоционално стабилен, не се разстройвам лесно.
25. ____ целеустремен човек.
26. ____ по характер самоуверен.
27. ____ понякога студен и резервиран.
28. ____ упорит и настойчив, докато не си свърша работата.
29. ____ човек, който се влияе от настроенията си.
30. ____ ценител на изкуствата и естетическите изживявания.
31. ____ понякога срамежлив, стеснителен.
32. ____ тактичен и внимателен към повечето хора.
33. ____ компетентен и резултатен в това, което правя.
34. ____ хладнокръвен в напрегнати ситуации.
35. ____ човек, който предпочита добре познатата си работа пред нещо ново.
36. ____ открит, общителен човек.
37. ____ понякога груб към другите.
38. ____ способен да следвам неотклонно плановете си.
39. ____ раздразнителен, лесно се нервирам.
40. ____ склонен към размишления върху различни идеи.
41. ____ човек, който не се интересува много от изкуство и литература.
42. ____ кооперативен, обичам да работя заедно с другите.
43. ____ човек, който лесно се разсейва.
44. ____ познавач на изкуствата, чета и знам много за тях.

За целта на изследването е необходимо да отбележите за себе си:

Пол: мъж / жена

Възраст години

Образование: средно / висше

Изследването се провежда с научноприложна цел.

Вашето участие е доброволно и ще бъде интерпретирано като анонимно, независимо от начина на предаване на попълнения формуляр.

Благодарим за участието!